

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK :

PÉTERFI DÉNES ÉS KOVÁCS JÁNOS.

XXVIII. ÉVFOLYAM.

1893.

Julius – Augustus.

4. füz.

TARTALOM:

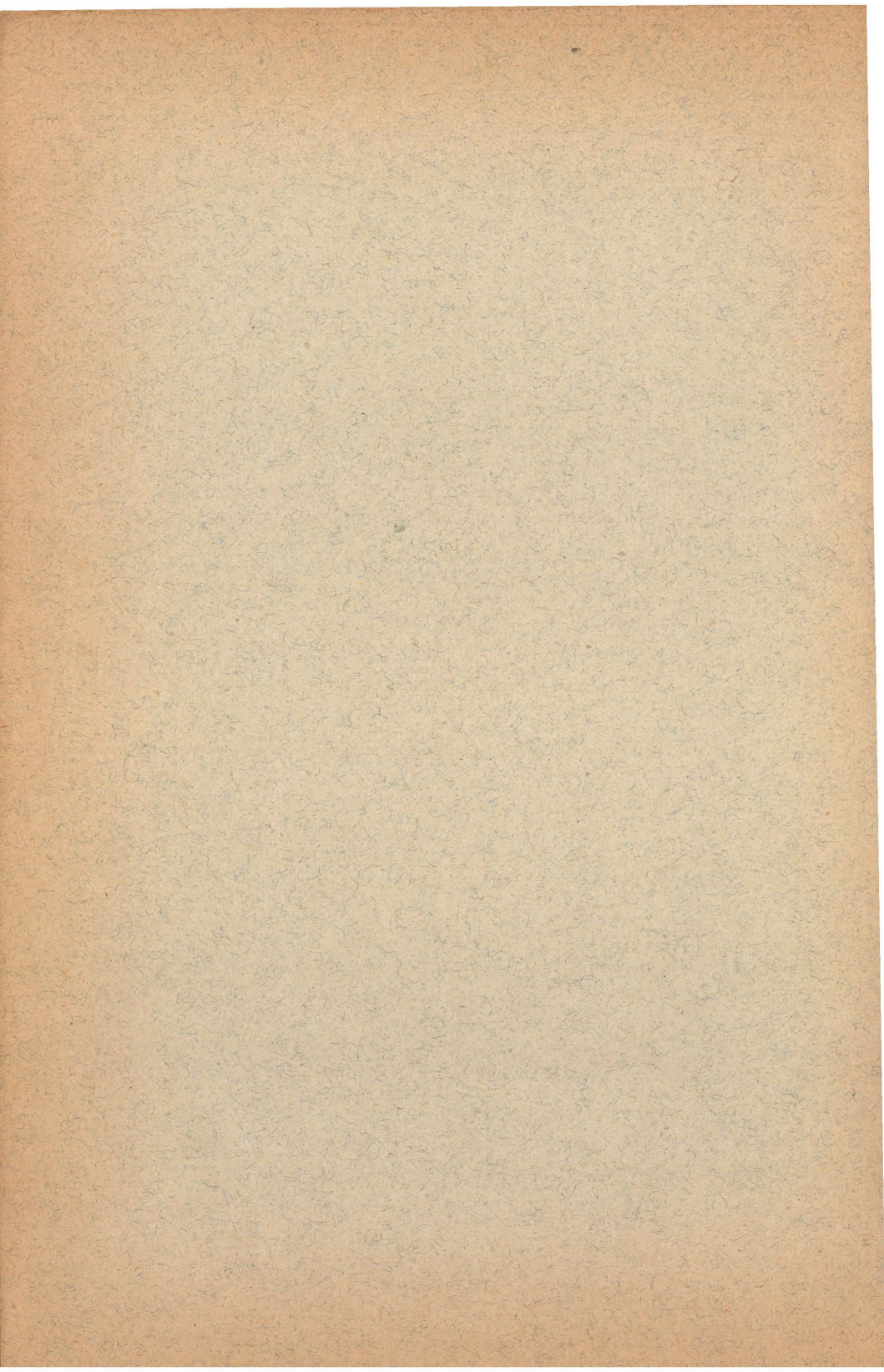
Az unitárius püspöki czim jogosultsága. JAKAB ELEK	199.
Az idvesség tana. (Gordon Sándor után angolból.) CSIFÓ SALAMON	206.
Az evangelium hatalma. (Üdvözlő beszéd.) KELEMEN ALBERT	220.
Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia. (Folytatás.) KANYARÓ FERENCZ	225.
Párisi levél. CHARRUAUD	241.
Gyöngymondatok. (Ujkori íróktól.) Gyűjtötte KISS MIHÁLY	249.
Irodalmi értesítő. 250.	
Különfélék. 252.	
Aranykönyv. 254.	

KOLOZSVÁRT.

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1893.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf.

Julius—Augustus. 1898.

4-ik füzet.

Az unitárius püspöki czím jogosultsága.

A római kath vallásnak azon tana, hogy egyedül abban lehet idvezülni, nem áll egyedül; ilyen az is, hogy ez az egyetemes keresztény vallás, vagy a közönséges keresztény anyaszentegyház, ez az egész keresztény világ anyavallása, csak ez származott Krisztustól, a többiek emberek alkotásai, amannak szentsége s isteni származása nélkül; az unitárius vallást némely kath. theologiai írók sem tanítják kereszténynek, azért, mert a kereszt tisztelete s főleg imáddása nincs meg az unitárius hittanok között. Ilyen azon róm. kath. tan is, hogy csak e vallás egyházi fejei mondhatók püspöknek, azért, mert Krisztus maga ruházta a főpapi tisztelet Péterre, a ki első római püspök volt, s azóta, minden következő, de csak is római vallásu egyházi főnökök püspököknek nevezettek.

Hogy az egységi elv nem alkalmaztatott az első keresztény századokban is szorosán, igazolják a görög püspökségek, melyeknek eredete is egy időre esik Péter legelső utódaival, kifejlődése és hatalmi állása is ugyanaz volt Antiochiában, Cesaréában és Konstantinápolyban az első keresztény századok óta, a mi a r. kath. püspököké Rómában; el volt ismerve minden korok fejedelmei és irodalma által, s mikor a reformatio a XVI-ik század két első tizedében elkezdődött, ennek támadása nyilván ugyan a római pápa ellen irányult, de hallgatólag a keleti egyház trinitarius nézeteit és hittanrendszerét is ostromolta.

Nem volt tehát egységes keresztény püspökség a pogányság megszűnése óta soha.

A reformatio után annál kevesebbé.

A reformatio a régi egyház tanai és egyházi rendszerének megújítására volt irányulva *in Capite et membris*. Tehát a püspökök vagy is azok feje — a pápa, és a papság főtagjai a püspökök, diakonusok, kisebb papok, szerzetek, rendek, egyházi intézmények, szertartások és szokások ellen.

A főpapok püspöki czímének kizárólagosságát semmi sem indokolja, mihelyt az kitünni akarás, önnagyzolás vagy épen fenhé-

jazás akar lenni. Hisz alapítójuk, Krisztus maga, főpapnak, mes-
ternek hívatta magát. Minek tehát az érsekség, archimandritaság?
Krisztus szelid lelkével, alázatos jámbor szívével nem egyeztethető
világi dicsekvés és fenhéjazás.

Istenségi jelleg, isteni hatalom és tekintély a püspökségben
épen úgy nincs, mint abban, hogy valaki érsek vagy misericordianus.
Elsőséget fejez az ki sok egyenlő jognak között, képviselési jogot ad
valamely egyházközösség összes tagjai számára és nevében, szóval:
a püspök fő az egyházigazgatási dolgokban, s teendőit a Canon és
egyházi szent atyák és pápák végzései szabják meg.

A reformatio a régi kath. egyházközsége helyett, új reformál-
takat alkotott. s a régi püspökök helyére új püspököket helyezett.
Nem változott meg sem név, sem tárgy és anyag, csak a nevek és
intézmények. Templom, oltár, pap, egyház, püspök — minden a régi
maradt, csak a római helyett állottak elő wittenbergi, genfi, kolozs-
vári, debreczeni lutheránus, kálvinista, unitárius egyházak, isteni tisz-
teletek, papok, mesterek és püspökök. A ki az egyházaknak feje s
kormányzója volt, püspök volt a neve az előtt, s annak kellett lenni
azután is. Az orthodoxia, a vallási féltékenység, nálunk magyaroknál
a magyar nyelv megvetése és az észkorlátoltság okozták, hogy a re-
formált egyházak fejeit nem püspöknek, de Superintendensnek ne-
vezték el. Miért? mert azt vélték, hogy püspök = episcopus csak r.
kath. főpap lehet, s hogy a r. kath. vallás szentségének kisebbsége-
re válik az, vagy vélt elsőségét és minden más vallások felettisé-
gét, uralkodó vallás-jellegét kockáztatja az, ha új vallások egyházi
fejei is püspök néven neveztetnek.

Szánandó szükkeblőség s korlátolt egyházi jogtörténelmi tu-
dás! Ezek forrásai a névmegkülönböztetésnek. És aztán a nyelv ety-
mológiájának hamis magyarázata. Az *episcopus* nem tesz *Superinten-*
dens-t. Csak a *verba valent usu* elv szerint erőszakolták bele e szóba
a püspökség jelentését és fogalomkörét, azért, hogy az elsőt az anya-
szentegyház első vallása, a római vallás fejének monopoliumává te-
hessék. De a monopolium nem jog, hanem jogbitorlás.

Minthogy formailag s törvényesen constituált unitárius egyház
és püspökség legelőbb Erdélyben volt, e kérdésnek Erdély egyháztör-
ténelmi állását ismertetem meg az olvasóval.

Az első *unitárius püspök* Dávid Ferencz volt, az utolsó nemzeti
választott király, János Zsigmond alatt, a ki a magyar nemzeti nyelv
jogát elismerte, maga írta és beszélte, udvara, kormányzása és az

isteni tisztelet és egyházi beligazgatás nyelvévé tette. Lángeszü udvari prédikátorának 69 beszéde van magyarul kinyomtatva, a mit a király udvarában és a kolozsvári s gyulafejevári templomban tartott.

De az unitárius vallás az ágostai és reformatus vallásból fejlődött ki, az ágostaiak Erdélyben nemzetiségre nézve szászok voltak, irodalmi nyelvök a német, nem kedvelői a magyar nyelvnek. Az ős német ajku egyházak fejét tehát a magyar *püspök* névvel nevezni nem lehetett. De németül sem, mert a János Zsigmond után következett két Báthori: István és Kristóf sem voltak kedvelői a németeknek. Őket, rokonszenvök, mint buzgó katolikusokat, a latin nyelv felé vonta, és vonta az, hogy a latin és görög classikus nyelveknek tartatván: a kath. egyház és a kath. érzelmü Báthori-ház azt fogadta el az egyházi ügyekben diplomatiái és közszolgálati nyelvül. Ebből következett, hogy a két első Báthorinak egyáltalában nem volt magyar katolikus papsága és nem voltak magyar iskolatanárai. Külföldről hoztak be udvaraikba jezsuitákat, a kik latinul predikáltak, az iskolákban és egyetemen tanítottak, írtak és igazgatták az eklézsiákat és iskolákat.

Igy történt, hogy az első lutheranus erdélyi szász püspök, Wiener Pál, hivatalos nyelven *Superintendensnek* nevezetett. Oka — a mint mondám — az volt, hogy a szászok idegenkedtek a magyar nyelvtől. S mégis már a két első Báthori után, a határozott magyar érzelmü többi nemzeti fejedelmek alatt a törvényhozás és kormányzat az ev. reformált, az ágostai vagy lutheranus, és az unitárius vagy antitrinitárius vallásu egyházak fejeit *püspök névvel* nevezik meg.

Igy volt ez használatban 1540-től 1690-ig, I. Apafi Mihály fejedelem haláláig, tehát az erdélyi nemzeti fejedelmi uralkodás 150 éve alatt.

Ekkor Erdély papiroson vagy írásilag a magyar korona oltalma, tényleg és valósággal azonban az osztrák kétfejü sas szárnyai alá jutván, s a római kath. vallás és egyház és az országból kitiltott volt jezsuita-rend régi jogaiba s hatalmi körébe visszatérvén: a nemzeti fejedelmek alatt igen szűk korlátok közé szorított kath. egyház és feje, a püspök uralkodó-vallási befolyását úgy saját egyházukban, mint a többi egyházak életében és igazgatásában, sőt az ország kormányzatában is mindenütt, a hol alkalom nyílt, erőlesen érvényesítette.

A politikai viszonyok kedveztek neki; mert az osztrák uralkodó ház czélja Erdélynek Ausztriába beolvasztása és elnémetesítése

lévén: azt nem egyenes uton kísérelte meg, nem kezdette el mindjárt a német nyelven való oktatást és közigazgatást, mert az a nemzeti fejedelmi korszak erős nemzeti, irodalmi, törvényhozási és politikai áramlatából csak imént kényszerítőleg kivett magyarságban nagy ellenállást ébresztett volna; hanem a magyar nyelvet kiszorította a közigazgatásból, az irodalmat elfojtotta a censurával, katolikusokat nevezett ki a sarkalatosabb hivatalokra, a katolikus püspöknek az ország főkormányzékénél az első helyet és szavazatjogot adván meg, a mivel a többi vallások püspökei nem bírtak: itt van forrása a kormányzó tanácsban a katolikus püspök protestáns és unitárius ügyekben való döntő befolyásának. A kath. püspök bármelyik hitfelekezet bárminő ügyében véleményt mondhatott, természetes, hogy ezt saját egyháza javára tette, s az rendesen határozatba is ment, nemcsak azért, mert a püspök gazdag uradalmakat bírt; de mert a fejedelem is katolikus, s a katolikusoknak különös pártfogója volt, mert számuk is minden megengedett és meg nem engedett módon: térítések, jutalmazások, cím, rang, hivatalosztogatás által gyorsan nagyra növekedett, s parancsoló külső megjelenése oly tekintélyt és súlyt adott szavának, a mi ellen nem igen szólaltak fel tanácsos társai.

Erdély ezen országkormányzati szervezetét I. Lipót, I. Apafi Mihály halála után 1690-ben hozta be, III. Károly kifejtette és életbe léptette, Mária Theresia királyné két előde kormányzási elveit a gyakorlatban sokkal bővítette s a katolikus befolyást egész Erdélyben biztosította, a protestánsok háttérbe szorítását rideg következetességgel végrehajtotta. A 18-ik század egészen úgy telt el, hogy az unitáriusok püspökei a kormány rendeleteiben *Superintendens*-eknek irattak. A 19-iknek közepe felé, 1838-ban meghalván Körömczi János püspök: az unitárius egyházi főtanács azon évi aug. 20-án Tordán tartott zsinati gyűlésében törvényen alapuló szabad választás útján szózatok többségével az erdélyi nagyfejedelemségi egyházak püspökévé ó-tordai Székely Miklóst választotta meg, s a kir. főkormányzék útján megerősítés végett a felséges fejedelem elé terjesztvén: az oktb. 24.—4218. udv. szám alatt megerősítette s a mondott egyházak *superintendensi* tisztevel őt bizván meg, a róla kelt fejedelmi megerősítési levelet azon hozzáadással küldötte be a kir. főkormányzékhez, hogy azt a legfelsőbbleg megerősített *Superintendens*nek küldje meg s a megerősítő levél tartalma szerinti eskünek tőle bevételére s hivatalába beigtatására kebeléből nevezzen ki biztosokat. A kir. kormányzék oktb. 24-én teljesítette e felsőbb rendeletet, a megerő-

sítő kir. levelet az új Superintendensnek megküldötte, biztosul küldötte Vargyasi Dániel Elek kir. táblai elnököt és Iszlay László kir. fő kormányzékai titkárt, a kik 1839. febr. 11-én jelentették, hogy ők a tordai Székely Miklós törvényesen választott és fensőbbleg megerősített unitárius püspököt a hódolati és egyességi hit letétele mellett püspöki hivatalába beigtatták, a mit a kir. fő kormányzéknek tisztelettel jelentenek.

Még azon évi febr. 12. a Kolozsváratt tartott unitárius főegyházi tanács felírt a kir. fő kormányzékhoz, s feliratában megköszönte, hogy ő felsége az egyház közbizalmát bíró egyént méltóztatott a püspöki tisztsben megerősíteni, sőt a kir. fő kormányzéknek is megköszönte, hogy azt volt kegyes ajánlani.

Azonban alkotmányos szempontból véve s Erdély egyenjogu négy bevett vallásait egyformán védő alaptörvényeinek szellemét tekintve, a főtanács nem titkolhatja el — ugymond — azon aggodalmát, hogy az unitárius egyházi, zsinati főtanács a meghalt Körmöczi János püspök helyére püspököt választott, s e választás következtében mult évi agusztus 20-ki fölterjesztésében püspököt esedezett a felség által megerősíttetni; de püspök helyett *Superintendens* megerősítését nyerte meg. Nincsen ugyan a csupa száraz névben vagy szótagban megütkezésé; de a köztudat és köztapasztalás szerint a *püspöki hivatal* — név a superintendensi név felett mégis némi felsőséget követel és föltételez, ez pedig sem a hazai négy törvényesen bevett vallás egyenjoguságának, sem azok főpapjainak — kiket a törvény egyaránt *püspököknek* vagy görögös-latin kifejezéssel *episcopus*-oknak nevez — egyenlő egyházi méltóságukkal meg nem egyezik.

Ugyanis:

Az *Approbata Constitutiók* I. része, I-ső czíme, 9-ik czikke világosan rendeli: „*hogy a négy recepta religion levők közül a reformata, lutherana és unitaria religion levőknek tulajdon püspökjök magok vallásán levők legyenek,*“ mely törvény a Lipót-hitlevél 1. és 2-ik pontjában is megerősíttetik ezen szókban: „*In Causa receptorum ibidem — t. i. Erdélyben — religionum, templorum, parochiarum etc. nihil alterabitur* = az Erdélyben bevett vallások, szentegyházak, papi lakhelyek ügyében semmi változtatás nem tétetik. De az ettől fogva 1791-ik évig eltelt száz év alatt sem szenvedett e törvény változást a főpapi előjáróknak *püspöki* elnevezésében. Midőn az 1744-ik évi 7-ik tczikben a r. kath. püspökség visszaállíttatott, a más három vallás püspökeiről semmi intézkedés nem történt, következőleg a *püspöki nevezetet* akkor is megtartották, azután is tartják s megtar-

tani a törvény értelmében kötelesek. Az ezt illető legújabb törvény az 1791-iki 56. tczikk, mely mind a négy, fentebb megnevezett, bevett vallás főpapi előljáróit *püspököknek* — *Episcopus* — nevezi ezen kifejezésekben: Mindenik bevett vallásnak vallásos könyveit egyiknek a másikra való befolyása nélkül kinyomatni szabad lesz, s ezen vallásos könyveknek a könyv-vizsgáló bizottság megvizsgálása alá bocsátására kötelezve nem lesznek, hanem az ezekre való felügyelet egészen a püspököknek és mindenik vallás illető főtanácsának hagyatik fenn.

Libros Religiosos cujusvis Religionis Receptae absque influxu unius Religionis in alteram imprimi facere liberum erit; neque hujusmodi Libri Religiosi Revisioni Commissionis librorum Censoriae obnoxiae erunt; verum plenaria super his inspectio Episcopis et respective Consistoriis singularum Religionum relinquatur.

E törvény kelése után sem azt módosító, sem eltörlő újabb törvény nem kelt; következőleg a többi vallásokéival együtt az *unitáriusok püspökének* is ez elnevezése megmaradt, és soha törvényes formában kérdés alá nem vétetett. Az unitárius vallásuak főpapjának tehát a *püspöki* vagy *episcopus*-i név és rangczím törvényes tulajdona lévén: e részben a felterjesztést tevő egyházi főtanácsnak kéreése nincs is; de hogy az ezen, törvényeken alapuló név és rangczímmel felcserélt *superintendensi név* a négy bevett vallás jogegyenlőségének sérelmére s azok főpapi méltóságának e megkülönböztetés által kissebbitésére még csak hanggal se láttassék intéztetve lenni: az unitárius egyházi főtanács alázatosan kérte a f. kir. Igazgató-Tanácsot, méltóztasson ezen aggodalom szülte óhaját s az érintett törvényeken alapuló kívánatát a fejedelem ő felsége elébe juttatni s egyszerűs mind kieszközölni, hogy ennekutána hasonló főpapi megerősítések alkalmával a felség megerősítő királyi levelében a *Superintendens* név helyett *Episcopus* nevet méltóztasson igtattatni, valamint a kir. fő-kormányzszék is a maga részéről ily tárgyú rendeleteiben az utóbbi névvel élni.⁴

A kir. fő-kormányzszék 1839. ápr. 3-án a főtanácsnak azon ketűs kérését: hogy jövőben mind a felség püspöki megerősítésében, mind a kir. fő-kormányzszék ily tárgyú rendeletében a törvények tartalma szerint ne a *Superintendens* de az *Episcopus* kifejezést méltóztassék használni, a nélkül, hogy az indokolást magáévá tegye, vagy más tekintetekből pártolja, sőt minden ajánlás nélkül, *egyszerűen felsőbb kegyelmes királyi elhatározás végett fölterjesztette.*

Nem csodálhatni, hogy az erdélyi fő-kormányzszékben, hol a kormányzó, az első tanácsos, a püspök, s a többi tanácsosok nagyobb

száma r. katolikus, unitárius tanácsos pedig csak egy volt, s a tárgyat a katolikus egyházügyi bizottsági (*Catholica Commissio Ecclesiastica*) előadó terjesztette a tanács elé, a főtanácsi kérés pártolásra nem talált. Az erdélyi főkormányzéseknek ugyanis ez időben nem volt meg azon önérzete és bátorsága, hogy a közjogi törvények védelmére fölszólaljon, hanem a mit a kormányzó kívánt, vagy a mit az udvar előtt kívánatosnak megértett, azt egyszerűen saját határozataként kimondotta és teljesedésbe vette.

Az erdélyi udvari kancellár akkor Noptsa Elek volt. E férfi előtt az alkotmány nem nagy becsben állott. Ő még arra sem méltatta a kormányzék által pártolás nélkül felterjesztett unitárius egyházi főtanácsi kérést, hogy a felségnek előterjeszse — legalább a leküldött udvari rendeletben nyoma nem látszik, — hanem a Cancellária határozott e kérdésben, még pedig úgy, hogy 1839. május 8-án kelt udvari rendelettel a főtanács fölterjesztését azzal a meghagyással küldötte vissza a kir. főkormányzéseknek, hogy a felterjesztést tevő egyházi főtanácsot értesitse arról, hogy az általa érintett megerősítő levél a szokott irályalakban (*stylus*) adatott ki, azért a főtanács alkalmazkodjék ahoz.

Igy vesztette el törvényes igazát az unitárius egyház úgy a kir. főkormányzék, mint az erdélyi udvari kancellária előtt, melyek az ország alkotmánya és törvényei helyére a kancellária szokását és saját önkényü akaratukat állították. A jog elhallgattatott, de nem semmisített meg. Az udvari kancellária szokása írathatja az unitárius püspököt latin dicasterialis nyelven *Superintendens*-nek: az élet gyakorlata, támaszkodva a törvényekre, a nemzeti fejedelmi korszak másfélszázados történeti és a nemzeti nyelv elidegeníthetlen és elévülhetlen örök jogára, *püspöknek* nevezi, tartja s mint ilyet védi meg főpapi méltóságában most és mindenha.

JAKAB ELEK.

Az idvesség tana.

Bármely mozgalomnál az első kérdés, a melyet felteszünk, hogy mi annak a célja? a második: mikép lehet azt megvalósítani? és végül, hogy mi az eddig végzett valóságos munka eredménye? E kérdésekre adott feleletek tájékozást nyújtanak a vállalat célja, eszközei és eredménye felől.

Ha e kérdéseket a keresztény vallásra alkalmazzuk: ugy erre, hogy mi a cél? ebben az egyetlen egy szóban kapjuk meg a feleletet: *idvesség*.

A keresztény vallás az emberek lelkét akarja megmenteni. Mit jelent ez? azonnal megértjük. Ez azt a megkülönböztető tisztet fejezi ki, mely a keresztény vallásnak első és lényeges célja. Mert a keresztény vallás valamivel több, mint egy bölcselmi vagy oktató rendszer. Oktató az, és bizonyos tekintetben dogmatikai. Dogmatikai teszem az Isten lényét illetőleg; dogmatikai a bűn büntetésére vonatkozólag is. De a theologiai és ethikai pontokat oly czéllal érinti, a mely lényegében gyakorlati. A mikor tanít, az emberi tudománynak nem csupán önmagáért való előhaladását czélozza. Mikor a keresztény vallás azt a jogot gyakorolja, hogy az igazság újabb felfedezését jelenti ki oly dolgokban, melyek az emberi értelem törekvéseit meghaladják, a mikor arra a czélra törekszik, hogy az emberi dolgok vezetésére az erkölcsi elveknek egy tisztább sorát állítsa meg; mindezeket egy mélyebb és fontosabb igénynek rendeli alá. Azt tartja, hogy kitünőleg ő bir az embernek lelki jóllétet adni s ezt a lelki jóllétet idvességnek nevezi. Hogy a kereszténységet lényegében megérthessük; hogy méltányolni tudjuk Jézus vallásának valódi jellemét: tudnunk kell, hogy mit ért a keresztény vallás amaz ígéret alatt, ismernünk kell az ígért idvességnek természetét.

Idvesség: ez egy theologiai szó; a theologiai szavaknak pedig mai napság kevés becsük van. Korunk gyakorlati iránya nem igen türi az ilyeneket, a tudós meg ugy vélekedik, hogy azokon felül áll. E régi szó egy élő eszmét fejez ki, mely jelentékeny történeten ment keresztül. A nélkül, hogy elvesztette volna eredeti értelmét, mely

kulcsul szolgál jelen értékéhez is, sokat nyert mélységben és jelentésben, annyira, hogy teljes jelentését csak tökéletlenül lehetne meghatározni az eredeti alkalmazás tanulmányozása által.

Idvesség eredetileg a szolgaságból való megszabadulás. A zsidó nemzet megmentői annak a szabadításnak voltak eszközlői, mely által Izrael az idegen elnyomás, vagy a nemzeti ros kormányzat alól felszabadult. És munkájuk nem csupán külső munka volt. Hivatásukat az által teljesítették, hogy hatottak első sorban a nép lelkére s felébresztvén a szívben mindazt, a mi nemes és őszinte és fejlesztvén a nemzeti öntudatot, önérzetet, előkészítették a nemzeti szabadság megnyerését. Izrael történelme ily módon egy szellemi történelem s előkészítés a kereszténység nagy munkájára — a lélek felszabadítására. Minthogy a nemzet eredeti ellenségei saját gyengesége, bünei, saját restsége, önzése és vallástalansága valának; minthogy ezek valának zsarnokaik, belső elnyomói, melyek békítől kellett a nemzetet először megmenteni, mert máskülönben nem lehetett volna valódi és állandó szabadulást eszközölni; így, a mikor a megszabadítás kérdése a nemzeti élet köréből az egyéni lélekre vitetett át, ennek megmentése is hasonló volt ahhoz.

Halál, pokol és ördög fenyegetik a lelket, mint Egyiptom vagy Assyria fenyegették Izraelt. De ezek nem a valódi ellenségek. Ha megszabadulunk is ezek félelmétől, az a dolgon alapjában véve semmitse változtat. Semmisítsd meg a poklot, hogy legyen tönkretéve, mint Sennacherib hadserge az éjben, mit tettél ezzel csak egyetlen egy lélek megmentésére nézve is?.. Minden bűnös egy zsarnokot hord keblében s ha a bűn szolgáját akarod megszabadítani, az egyetlen út: a személyi ujrászületés. Véget kell vetni a kéjvadászás, a büszkeség, csalás, igazságtalanság, képmutatás, a gonosz szív és a szeretet nélküli életnek való szolgálatnak; óhajtani kell azt a szellemet, mely szereti az igazat s azt az erélyt, mely akarja és cselekeszi is a jót és igazat. Más orvosság nincs, mely idvességet szerethetne a léleknek. Segéld csak a lelket, hogy érje el a szellemi függetlenséget, akkor a halál, a pokol és ördög se tudják megrettenteni, sem pedig ártalmára lenni. Próbáld számüzni bármely más módon a félelmet, melyet a bűn szül s mit végeztél? A lélek nem lesz megmentve. A lélekben csak egy hiu, hiábavaló bizalom gyült fel, de a mely belső állapotát megváltoztatni nem tudja. A felületes eszköz nem távolíthatja el azt a mélyen fekvő bajt, mely mindig terjed ott belől. A kecskék nem juhok, még ha Jézus véréért fecskendezük is rájuk képzeletben s ha azt hisszük is, hogy Istennek

jobbán állanak rendben. Gyakran megesik, hogy sok dolog, melyet vallásos tapasztalatnak tartunk, csak arra jó, hogy elnyomja a lélek aggodalmait, de nem arra, hogy gyökeres javítást eszközöljön s élet-ujjulást biztosítson. Ezért a nemtelen csak gunyolódik s minden valást, mint az érzelmi természet fényüzését, megvet. Mert, a mint egy kegyes ember megjegyezte azokról, a kik magukat szenteknek, idvezülteknek nevezték: „Hogy Isten mit tesz velük az égben? Nem tudom, (ő sokat tehet) de ha szabad nyiltan szólanom, ez emberek annyira igaztalanok szavaikban és cselekedeteikben, hogy e földön alig van helyük egy igaz társaságban, vagy mivelts körben.“

A kereszténység célja, hogy oly szellemi munkát vigyen véghez az ember lelkében, mint a mely ujjaalakítja, ujjíateremti a lélek természetét s ez az, a mit mi idvességnek nevezünk.

Az idvesség eszméjének történeti fejlődését az a különös kifejezés segítette elő, melylyel ez eszme a theologiában volt meghatározva. A latin szó (*salvatio*), mely ugy terjedett el, hogy két-egymástól független és nem egészen hasonmévü kifejezést jelent, egyik az ó- másikk az uj-testamentumhoz tartozván, a saját különös értelmezésével is előttünk áll. Az uj-testamentumi nézetet, mintegy megkülönböztetve az ó-testamentumtól, nemcsak hogy előnkbe állítja, de különös súlyt is fektet arra. Az *idvesség* éppen mint a *bűnhődés* a keresztény pénzverde ama bámulatos vereteinek az egyike, mely gazdagította a kijelentés szótárát s átjött a modern beszéd formájába. Ez nem klasszikus, hanem keresztény kifejezés. (Cicero *soterem salvatorem noluit nominare*. Capella.) Gyöke az egészség és épség eszméjével éppen ugy össze van kötve, mint a boldogulás és biztonságával. Mikor a megmentés egy esetleges tényénél többet fejez ki, akkor a lelki erő egyenes és erőteljes működését, a szellemi természet érettségét jelenti. Igy felülemelkedünk az idvességről való ama durva nézetten, a mely ugy tekinti azt, mint a kijavítás eszközt, arra számítva, hogy az bizonyos jótékony hatásokat fog előidézni. Mielőtt meghatározhatnók, hogy az idvesség valóban mi, tanulmányoznunk kell először a keresztény eszményt az életről saját jellemében. Az idvesség nem egyéb a belső emberre nézve, mint az egészség a külső emberre.

A bűnösség nem csupán szolgaság. Megcsonkítása ez a lélek üdeségének, a tehetség szépségének, rendetlensége a szellemi háztartásnak. Igy fokonként beteg lesz az egész lélek és bágyadt az egész sziv. Az ember elveszti azt a függetlenséget, hogy önmagán uralkodhassék, és szolgál. Kiszabadításra van szüksége; kiszabadításra

abból a hálóból, a melybe belefonta önmagát. De elveszítette egyszersmind kedélyét, tiszta belátását és helyes ítéletét; tehetségei bármily szépek is máskülönben, meg vannak rontva; az ember beteg, erkölcsi egészségre, erkölcsi szabadságra van szüksége. Mindkettőt pedig az idvességben lehet feltalálni, mely szó nem egyebet fejez ki, mint a keresztény eszményt az egészséges lelki élet és valódi emberségről.

A bűn hatását még másképen is le lehet írni, a mikor t. i. úgy tekintjük a bűnt, mint Istennek megsértését s az isteni törvények ellen való fellázadást. Ha kérdezzük, hogy miért van ez így s hogyan sértheti meg valami Istennek fenségét? az erre adott válasz éppen az elébb említettekre vezet vissza. Isten nem önkényes lény. Célja a világ kormányzásával az, hogy az ő tökéletességéhez hasonló tökéletesség jöjjön létre. Ő azt a jellemet keresi az emberben, melyet erkölcsi szempontból mi igazlelkűségnek, őszinteségnek nevezünk; mely vallásos eredetével összeköttetésben tekintve, nem egyéb, mint az istenes élet igazsága s mely szellemi növekedés által átmegy a szentségbe, közölvén és visszasugározván az ember lelkében a szent tapasztalatot, mennyei értelmet, a Jézusi életet és az Isten jellemét. Isten kivánalmát ennél kevesebb kielégíteni nem fogja. A bűn: ellene való sérelem, mert bemocskol és elrutit s minél nagyobb a bűn befolyása, annál inkább lerontja az embernek az Istenhez való hasonlóságát. A bűn által ejtett sérelmet nem lehet eltörölni a nélkül, hogy a sérelem oka is el ne törültessék s ez pedig csak akkor lehetséges, ha először visszaállítatik a feddhetlenség és jellemtisztaság.

Helytelenül értelmezzük azért az idvességet, ha úgy nézzük, mint valamely hires gyógyszert bizonyos veszélyek, Isten haragja, a pokol tüze, a halál félelme, vagy az ördög csábításai ellen. A idvesség gyakorlati és nem spekulatív dolog; *egy jó*, melyet önmagáért kell kívánnunk és megszerezniünk, bármi lesz is következése a jövő életben. Az idvesség a léleknek az az állapota, mikor ez teljesen tud önmagán uralkodni s jól fel tudja használni alkalmait és élvezni normalis, vagy ha úgy tetszik, eszményi életerejét. Mert ez az alapja, hogy a lélek teljesen magába fogadja az istenes életet.

Tökéletes embert lehetetlen találni. A tévedés: az emberi nem fogalmának meghatározásához tartozik. „Az emberiség — így szól egy szónok — elátkozott gonosztevő,“ s a westminsteri cathecismus ugyanezt fejezi ki még szabadabban. Mélyebb bölcseséggel szól Butler: „az emberek szólhatnak az emberi nem elfajulása és megrom-

lásáról saját tapasztalatuk szerint, de az emberi természet, ha isteni műnek tekintjük, nekem úgy jó, szentnek kell tartanunk.“ Az emberiség valódi példányképe, ha a szentírás nem hazudik, magában az Istenben keresendő. „Az ember — így szól a merész Pál — Istennek képmása és dicsősége.“ És az összes kereszténység, bármennyire meghasonlanak is maguk között, a mikor egy okokkal támogatott magyarázatot kívánnak adni, megegyezik abban, hogy az ember ő benne élt és él, a kiből leginkább meg volt és meg van valószínűsítva a valódi emberség azaz: Istennek képmása. Ő ez, a ki hozzánk jó, mint a szellemi vallás hirdetője, eszközlője és az idvesség papja.

Az idvesség eszközüül Jézus a benne való hitet ajánlja. Ez azonban nem azt teszi, mintha ő ezt a feltételt tekintélyének parancsára kívánná vagy követelné. A mit ő kíván és követel az abban áll, hogy oly hitünk legyen, mint a minő lehetséges és természetes. A hitnek ezt a kegyadományát, isteni alapját, határtalan szellemi lehetőségeit, az önmaga feletti bizonyos győzelmet, elérhetővé teszi saját természetünkben, az ember az Isteni szeretetben való örökös békét és öröm teljességét elérheti, ha itt nem is, de legalább a jövő életben. A Krisztusban való hit, a lélekben, az emberben való hit; igaz, nem e földnek, a földieknek emberében, hanem a mennyei emberben, mely élő mintaképe és örökkévaló profetiája az ember életének, valódi nagyságának és dicsőségének. Vagyis, a mint mi véljük, nem egyéb az, mint abban az emberben való hit, a kiből más szellemi lényeg nem lévén, mint mi bennünk, megpróbáltatásokon és kísértéseken ment keresztül, de erkölcsileg mindenhatónak bizonyult. Az unitáriusok közül még azok is, a kik kétségbe vonják Jézusnak abstract bűn nélkül valóságát, megengedik, hogy ő benne az erkölcsi győzelem teljessége meg volt, s ez új és munkáló hitet ad nekünk, hogy higyjünk az emberben, erejében, kötelességeiben, sorsában és a lélek isteni eredetében.

A mikor azért a theologusok a cynicus vagy pessimista köpenyét veszik magukra; a mikor elősorolják az ember tévedéseit és büneit annak bebizonyítására, hogy az ember szükségképpen tehetetlen Istenes életet, a szellemi szabadság és szellemi egészség életét élni; tehetetlen élni azt az életet, melyet Isten az ember teremtése alkalmával elébe adott — e theologusok csak akkor tudják igazolni állításukat, ha kizárták előbb az emberiségből azt az *egy embert*, a ki a legtöbb gondot ad nekik; azt az embert, a ki tényleg teljesítette a kívánt feltételeket s a ki nem más mint „az em-

ber Jézus Krisztus.“ Ha Jézus ember volt, felruházva okos lélekkel s élő emberi testtel: ugy ez tökéletes felelet a lélek kétségeire, enyhület a kétségbeesésnek; ugy a bün köteléke megszakítható, mert már meg van szakítva; ugy a bün betegsége gyógyítható. Az oly emberben, a milyen Jézusban van, tökéletesen lehet hinni. Az idvesség lehetséges; napjának hajnala megérkezett, reménye megjött; ereje dobogtatja a hívő sziveket. Elesen, mert gyenge vagyok, de egy bátrabb és jobb lélek megindító kitaratása megvigasztal, meghat és biztosít; erőt ad, hogy ujra próbáljak és győzzek. Van valaki az erkölcsi küzdelem minden phasisában, a ki eképpen tud vidámitani; vannak, a kik sértetlenül mentek keresztül a tüzön s teljesen Istenhez térve, megnyerték az erőt, melylyel erősítik embertársaikat. Krisztusban teljes mértékben volt meg ez az erő, melyet mások csak bizonyos mértékben és különös alkalmakkor birnak; ő az emberi nem erkölcsi ujratereztője.

Az a szellemi teljesség, mely Jézust az idvesség problémájával ebbe a kivételes viszonyba hozza, kétségkívül magyarázatot igényel. A magyarázatot többféleképp lehet megadni. E kérdés megvitatása inkább a spekulatív, mint a gyakorlati kereszténység körébe tartozik. Jó lesz azonban a figyelmet felhívni itt is egy pontra, mely egy nehézséget el fog oszlatni. Vannak, a kik nagy súlyt fektetnek arra, melyet az új-testamentumban vélnek feltalálhatni, hogy az ember Jézus Krisztus az Istennek valóságos gyermeke, egyetlen szülött fia az örökkévaló világosságnak és szeretetnek. Az eredeti emberséget ugy fogják fel, mint közvetlen az Istenség szülöttjét s azt vélik, hogy ez másképp nem is érthető. Vannak, a kik félnek ez állítástól, nehogy ezt elfogadván, fel kelljen adni azt az igazságot — ez igazság feladása pedig az említett állítással annyira elválaszthatlanul össze van kötve, mint az ok az okozattal — azt az igazságot tudniillik, hogy Jézus valóságos és tökéletes ember volt. A szellemi megegyezés fontosabb itt a dogmai eltérésnél. Az alapos meggyőződésben, melynek egyedül van közvetlen vallásos fontossága, lényegében mindakettő ugyanazon az alapon nyugszik. Igaz, ez még azokról is, a kik a legtávolabb látszanak állani az itt érintett eszmétől azokról tudniillik, a kik azt hiszik, hogy a szent iratok adatai akkor egyeznek meg leginkább, ha elfogadjuk, hogy Krisztus az anyagokon is felülálló látogató, a ki az égből küldetett a földre; s a kik ezért tartózkodnak az *ember* nevet az ő legbensőbb természetére alkalmazni, mert e név szerintök inkább a szellemi korlátozást, mint a szellemi lehetőséget fejezi ki. Az a nagy theologiai elv, mely csak-

nem mint felfedezés áll a theológiában s mely Channingtól ered, azok nézetét szoros összhangba hozza a már mondottak lényegével. „Mikor mi — így ír Channing — a lények, az angyalok és arkan-gyalok felsőbb rendéről beszélünk, hajlandók vagyunk akkor a lények különböző nemét és fajtát érteni, melyek átléphetlen korlátok által vannak tőlünk és egymástól is elválasztva. Pedig ez nem úgy van. Egy családból valók mindenek.” Ez utolsó szavakat arany betűkkel kellene leírni. Ezek adják meg nekünk a kulcsot a theologiai rejtelmek igaz megértéséhez. Ezek világosságánál minden keresztény megértheti, hogy Jézus szellemi teljessége, más szavakkal valódi embersége, mikép lehet a benne való bizalmunknak igazolása s a hozzánk való segítségének forrása. Mindnyájan elmondhatjuk: „ez a mi husunkból való hus, a mi lelkünkől való lélek;” elmondhatjuk azt is: „elvesztettem hitemet az emberben s visszanyertem azt Krisztusban.” Ez az a bizalom, mely megváltoztatja az akaratot s szabaddá teszi a lelket. „Hiszek és idvezülök.” A hiányzó erő nem hiányzik többé, az élő behatást megnyertem: „mindent megtehetek Jézus Krisztus által, a ki engem megerősít.”

Jézusnak az idvességre vonatkozó közbenjárása oly közbenjárásnak van itt tekintve, mint a mely hatásánál és mértékénél fogva egyetlen és a mely kizárólag az emberre, nem pedig az Istenre hat. Az ember az, a kinek az idvezülésre szüksége van; az ember az és nem Isten, a kit reá kell bírni, hogy az idvességnek akarója legyen. Kezdetől fogva ez volt Isten akarata és mindig ez lesz. Az ember bűnössége és pártütése nem hogy gyengitené vagy megsemmisitené Istennek kegyelmét és szándékát, de ha a végtelen szeretet fogékony volna a növekedésre, növelné annak az isteni jóságnak és bölcseségnek a könyörületét, mely egyedül ő benne van örökre „a ki nem azt akarja, hogy a gonosz elvesszen, hanem hogy megtérjen az ő utjából és éljen.” Helyesen mondja azért Scougal Henrik: „megvetés és irigység nem lakozik amaz örökké áldott lény kebelében, a kinek a neve és természete: szeretet.” Jézus közbenjárói hivatala tehát nem abban áll, hogy az Istent kiengesztelje, hanem hogy megújítsa és ujratereemtse az embert; vezesse vissza a lelket önmagához s gyűjtsa fel benne az igazság szeretetét és az istenes életre való elhatározást. Ennyit jelent a Jézus élete a mi lelkünkben, mely megtisztít és lelkesít.

Azt kérddhetik itt némelyek, hogyha ennyire akarja Isten az ember idvességét, miért nem biztosítja azt sokkal közetlenebb és egyenesebb eszközök által? Mi csodát várnánk, mely által Isten egy-

szerre ujitáná meg az elesett lelket és a mely egy csapásra nemzené újra a lélek belső szellemi állapotát. Ha azt vesszük fel, hogy Isten a *rendnek* Istene, ez alapon semmit se szólhatnánk az ellen, mert egy ily *legyen* szó csak azt mutatná, hogy elveszett a rend elve és azt helyre kell állítani. Más alapon azonban az erkölcsi lehetetlenség volna. Isten egy becses és veszélyes birtokot adott az embernek, melyet nem fog egy könnyen visszavenni. Az ember választhat a jó és rossz között, Isten és önmaga között; akaratának szabadsága van, hogy eltérjen Istentől és a jóságtól; saját akaratából kell tehát hogy az elhagyott központhoz visszatérjen, mert ellenben semmi más utat nem talál, mely haza vezetné. Isten nem synonymja, hasonértelmű szava, a vad erőnek. Az erkölcsi világegyetemet, melyben ő gyönyörködik, nem gépek vagy szolgák alkotják. Meg kell hogy térjen a szív; Istenben kell hogy összpontosuljon a vándorló szeretet; meggyőződésből és nem kényszerűségből kell hogy az engedetlen engedelmessé váljék; a lealjasított élet belsőképp kell hogy megújuljon, — és mindennek szabad választáshól kifolyólag kell történnie.

A megbocsátás feltétele gyanánt a multa vonatkozólag és a szellemi segély feltétele gyanánt a jövőre vonatkozólag Isten *bűnbánatot* kíván gyermekeitől. Ennél többet nem! Ebben áll az isteni jóság szabad kegyelme s az emberrel való bánásmódjának törvénye, szabálya. Ez igazságot nem lehet eléggé hangsúlyozni, a bűnbánat nem csupán elkerülhetlen, hanem egyszersmind egyetlen feltétele az isteni megbocsátásnak. Bármely vallásban, vagy vallásnélküliségben, ha a lélek olyat teszen, a mi a bűnbánatról tanuskodik, ezt Isten amaz egyetlen áldozat gyanánt, melyet ő kíván, elfogadja; kegyelme megbocsát, szeretete azt a szívet, mely ekkép hajol meg előtte, megújítja. Lehet, hogy az Isten előtt való e meghajlás nem történt öntudatosan, s nem azzal a tekintettel, hogy a bűnbánat Isten iránti áldozat, de ha meg van abban a valódi dolog, betelnek akkor a régi szavak: „azok találnak meg engem, a kik nem kerestek.“ A bűnbánat próbája vagy ennek kísérője gyanánt Isten semminemű hitbéli feltételt nem követel. Mikor meg van a bűnbánatban az igaz őszinteség és erő, akkor nem az a kérdés, hogy valamely különös hit birtokában van-e az ember, hanem az, hogy ott van-e a megbocsátó szellem előtt? „Megbocsássatok — így szól az isteni parancs — hogy nektek is megbocsássanak.“ És miért? azért, mert itt az ujjászült természet egy új gyakorlatára van hivatkozás, mely a legjobb tanubizonyosság arra nézve, hogy a szív meglágyult, a kedély megváltozott

s meg van az akarat annak az igazabb, jobb és dicsőbb életnek folytatására, a melyben áll tulajdonképpen a bűnbánat.

Azokat, a kik ez igazságot Jézus munkájának a kizárásáig vinnék, emlékeztetnünk kell arra, hogy a bűnbánat milyen nehéz és ritka cselekedet. A bűnbánat természetéről való igaz nézet egyike a legszükségesebb dolgoknak a mai theológiában. Ez nem áll az egyszerű bánatban vagy csupán a büntől való irtózásban s még kevésbé a bűn következményeitől való rettegésben. A bűnbánatot nem lehet ez érzelmek egyikébe se befoglalni, ámbár mindenik, vagy azok bármelyike lehet a bűnbánatnak előzménye s közremunkálhat felébresztésére. A bűnbánat magában foglalja az akarat tényleges elhatározását, magában foglalja azt, hogy bensőleg határozottan eltérjünk sok eddig kedvesen ápoltt hajlamtól s magunkhoz öleljük Istennek az életre vonatkozó szent törvényeit. A kapu szoros, az út keskeny, kevesen lépnek azon be. Bármely alapon szóljanak azért azok, a kik azt mondják, hogy a bűnbánat folytán való megbocsátás, könnyű alapon való megbocsátás, nagyon távol állanak az igazságtól. Ez nehéz, s sok esetben éppen a lehetetlenséggel határos. Meglehet az erős kívánság szabaddá lenni, de az akarat érzi reménytelen szolgálását. Hogy legyek más, mint a mi vagyok? Hogy törjem meg a szokásnak azt a lánczát, melyet önmagam készítettem? Mikép küzdjek sikerrel a bennem született hajlam, az öröklött irányok ellen, melyek folyton csak lenyomnak? Hogy tudjak magamon felül emelkedni? „Oh. nyomorult, a ki vagyok!“ — így kiáltott fel ő, a ki az emberről mint Isten képmásáról és dicsőségéről beszélt, — „kicsoda szabadít meg engem a testi haláltól?“ S e kétségbeejtő kérdésre megtalálta a remény és győzelem feleletét: „Hálát adok Istennek a mi urunk Jézus Krisztus által.“

E felelet megnyugtató, mert a hatalom nem várt forrását vezet be e problémába. Jézus valóságos szabadító, a mennyiben közvetlen hatása a szívre és lélekre annak, a mi ő, s a mit cselekedett hatalmába keríti a lelket, s eltávolítván a bünt, létrehozza a szellemi szabadságot. Istennek a lelken kívül élő fia meglátogatja Istennek magában a lélekben meghalt fiát s e meglátogatás, felkeresés nem hiábavaló. „Te, a ki alszol, kelj fel a halálból s Jézus megvilágosít.“ Érezvén ekkor Jézusnak kényszerítő befolyását, melynek hatása van a szellemi létre, a bűnös ember, mint a példabeszédbeli ifjabb fiu, magához sőt s felismerván saját igazi és jobb *énjét*, Istenhez tér.

Mert a míg a Jézus munkája magát az Istent nem változtatja

meg, addig az egy nem kevésbé fontos átalakulást eszközöl bennünk az által, hogy helyreigazítja az Istenről, és az isteninek az emberhez való viszonyáról eszméinket. Krisztus alkalmassá tesz arra, hogy magyarazzuk az isteni jellemet az *atyaság* és *szeretet* eszméi szerint. Ezt azonban nem úgy teszi, hogy félre tegye az isteni igazságosságot, vagy azt a haragot, mely annak csak cselekvő alakja, hanem úgy, hogy meggyőzi a lelkiismeretet, hogy Istennek irántunk való minden cselekedetei — akár fájdalmas, akár örvendeztető reánk nézve — nem egyéb, mint a javunkra szolgáló változhatatlan czélnak a kifolyása. Isten igaz ismeretét, azaz: Isten atyai jellemének az ismeretét a rossz cselekedetről való saját felfogásunk rontotta el. Mikép Jákob félt találkozni Ezsauval, a kivel rosszul bánt, úgy mi is félünk Istenhez közeledni. Ugy, hogy korlátot tettünk magunk és teremtőnk közé, s azt hisszük, hogy ő nem hajlandó kiengesztelődni, kibékülni: ez pedig annyi, mint saját akaratosságunk és vétkeink árnyékát Istenre tolni. Jézus elűzi a felhőt s megmutatja Istennek arczatát és ime a küzdelem után, melyet folytatánk saját békénk ellen, az elidegenedés rémes éjjeiben, világosság jó a szívre: „szemtől szemben láttam az urat és élek.“

Maga a kereszt, mely a kibékülés leghathatósabb eszköze, kizárólag csak az ember szívére hat, mint a hol szükség a változás, és semmikép se az Isten szívére, a hol örökkévaló helye van a változhatatlan szeretetnek. Dr. Johnson azt mondja: hogy „az egyetlen mód, mely által a vallásos igazságot meg lehet alapítani, a vértanúság.“ És Jézus ezt megerősíti: „én azért születtem és azért jöttem e világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról.“ De a kereszt több, sokkal több, mint a vértanúság, mely az igazság tanutétele. Annak nem annyira az a czélja, hivatása, hogy az értelmet győzze meg, hanem az, hogy megnyerje az érzést, a lelkiismeretet a jóság részére, mely a kereszten az önfeláldozás szélsőségében van kifejezve. Így igazolja ez Jézus mondását: „én mikor felemeltetem e földről, mindeneket én hozzám vonzok.“ A szív nem állhat ellent annak a hatásnak, melyet reá a Getsemane és a Cálvária szemlélete tesz. A lélek az ő vezetésére bizza magát, a ki „egyedül tapodta a sajtolót,“ harczolván az igazságtalanság ellen, küzdvén a lélek felszabadítása és egészsége érdekében. Mily nyomorult a bűn, mióta szeget vett kezébe s könyörtelen gunynyal, nem annyira rossz aratu, mint könyörtelen szívvel, oda szegezte Jézust a kereszth. Milyen gazdag az égi szeretet, mióta emez én szívemnek szeretete előhozta az úr Jézust, az igaz embert, hogy elvérezzék és meghaljon érettem. A ke-

reszt által Jézus hatalmat nyert a lélek felett; alsóbb foku *énünk*-től megváltott ő minket az ő isteni könyörületének és önzetlen szenvedésének árával.

Hozzáadhatjuk még azt is — a mennyire az embernek isteni értékéről való eszméinket emberi nyelven kifejezhetjük, — hogy jogunk van azt tartani, hogy Jézus élete és munkája itt különbséget kell hogy csináljon. Isten éppen annyira, oly igazán szereti a bűnöst, mint a szentet; de különbözőképpen tekint rájuk. Szereti a bűnöst, mert látja benne azt, a mit mi nem látunk: a még elérhető szentségnek le nem rontott lehetőségeit. Az emberi nemre se nézhet a nélkül, hogy figyelembe ne vegye az emberiség igaz dicsőségének megvalósítását a Jézusban. Ez egy dicsőség, mely arról profétál nekünk, hogy mi van az Isten értelmében az emberi idvességre nézve; magára Istenre vonatkozólag pedig nem egyéb, mint igénylése, megkívánása annak a jellemnek, melyet keres gyermekeiben és keres — fájdalom — nagyon gyakran hiába! A ki azt így magyarázza, bizonyára nem fog vitatkozni e kifejezés felett: „a Jézusért,“ — noha ellenkezik ez a szentirással — mert ez így fog értetni: *a lelkekért, az ember lelkéért, az az úgy, a mint azt láttuk a Krisztusban.* Ha az ördögnek nincs semmi baja a legjobb hangokkal, hasonlóképvessé lehet ok arra, hogy kedvezzünk egy hamis theologiának, mely szakíthatlan álláspontot foglal a hagyományok mellett, melyeknek, helyesen magyarázva, értelme nemes, tiszta és jó. Bizonyos értelemben megengedhető, hogy úgy beszéljünk Jézus szentségéről, mint a mely Isten előtt a mi bűnösségünket ellensúlyozza; mint a mely kárpótlást nyújt, mikor az emberi természet az ő egészében fog megítéltetni. Meg kell engedni azonban, hogy e kifejezésben veszély rejlik, ha azt képzeljük, hogy Isten elfogad bármely kárpótlást az ő akarata előtt való meghajlásunk helyett.

A szentség a saját maga lényegében személyes dolog. Ha élő hit az igazságnak forrása, úgy Isten, a ki kezdettől fogva látja a véget, beszámíthatja az ily hitet igazság gyanánt; úgy nézvé erre, mint a mely magában foglalja termő erejét is az igazságnak. Ha pedig a bűnbánat a szívben levő bűn elvetését jelenti, úgy megnyerheti a bűnbánat Istentől azt a teljes elfogadást, mely az embereket erkölcsileg már is az Isten elé állítja, a hová végtére érkeznök kell. Mig a szentség megtartja jelentését, addig ő nem adhatja meg a léleknek kívülről a szentség érdemének idvezítő erejét, mert ez olyan lenne, mint fehér köpenyt tenni a nem tiszta szín fölé. Elküldi Jézust, hogy bűnbánatra bírjon, megbocsát és feloldja mind-

azokat, a kik igazán megbánják bűneiket. Az elvileg eképp biztosított idveiséget azonban, minden lélek egyénileg kell hogy kieszközölje, kinyerje a maga számára. Legyen a megtérés pillanata egy teljes változás hirteleni forduló pontja; vagy legyen az — a mi ritkán esik meg, de nem kevésbé való — a boldogabb életek tapasztalata, egy csöndes, vihartalan szellemi átalakulás kifolyása, melyben a szív nem kinoztatik; vagy legyen az a szív vágyainak nyugodtabb iránya, mindaddig, a míg a szellemi erők nem összpontosulnak Istenben, a munkának, bármely módon kezdődött is meg, tovább és tovább kell haladnia. Gyors, avagy lassú növekedés által magára kell öltse a tökéletesnek képmását, a Jézus szellemét, az Isten hasonlóságát. Isten megsejti, Jézus is segít, de semminemű segély nem fogja helyettesíteni az egyéni vallásnak azt az életet, mely által úgy mutathatjuk be testünket Istennek, mint egy élő, szent és elfogadható áldozatot, melyet lelkünk megújulása átalakított, hogy annak bizonyulhassunk, a minék Isten kíván.

Egy bölcs ember azt mondá: „hogy a kereszténység vagy hasznos, vagy nem ér semmit.“ Ez azt jelenti, hogy a jóság élete mélyebb lesz a szívben s nő az erő, mely ellene áll az önzés, világiság és szeretetlenség csábításainak; előre halad az indokok és a magaviselet tisztulása; győzelem leend a vágyak és szenvedély felett s bátrabban lehet támaszkodni beszédben az igazság erejére, a magaviseletben és bánásmódban a tisztességre; az ítéletben szeretetre, a megbocsátásban nemesszívüségre. Azt jelenti, hogy gyűl annak az elhatározásnak ereje: „hogy temesse el a múlt az ő halottját, hogy felszabadjitsuk az időt az Isten országa számára; hogy bebizonyítsuk az élő lelkiismeret uralmát minden kicsiny és nagy dolog felett; hogy legyenek becsületes dolgok a magán életben és a nyilvános kötelességekben nemcsak az emberek előtt, hanem még ott is, hol emberi szem nem láthat; hogy járjunk ne csak a tudományban, hanem egyszersmind új életben is. Ha az nem ezt jelenti, ha nem erre ösztönöz, ha az értelmet finom, de hiu ismerettel táplálja, az érzéseket haszontalan gyönyörrel csiklandozza, mely nem tisztítja a szívet, nem emeli a jellemet, nem enyhíti a piaczi kapzsiságot, a társaság ridegségét, az egyház féltékenységét; nem szenteli meg a fáradtság célját vagy növeli a hazaszeretet szellemét, ha nem jobbitja és gazdagítja a mai életet; nem változtatja szellemivé a jövő reményét: akkor valóban nagyon is igaz lesz Emerson szava: „hogy az nem menthet meg titeket a sátántól, a mely ti vagytok.“

Továbbá, a mikor úgy találjuk, hogy ezek s a jóra való ha-

sonló irányzatok működnek az ember szívében és szépitik életét, akkor annak a befolyásnak is látjuk tevékenységét, mely *Istennek* hatalma az idvességre. Akár vezethetjük vissza. akár nem, közzítve vagy közvetlenül Jézusra annak a befolyásnak eredetét, mely az élet ez áldott gyümölcseit szüli, ezek azok, melyeket ápolni és fentartani ő e földre jött; melyek tanubizonyságai annak a valószínűségnek, hogy ő ismeri az emberi kötelességet és tehetséget; ezek túlélnek az emberekhez való üzeneteinek igazságát. „Az írások szerint a kereszténynek igazi meghatározása abban áll, — így szölet Róbert Barclay a nagy skót theológus — hogy a keresztény az az ember, a kibn meg van a Jézus szelleme és vezetettik az által.“ Ha ez igaz, úgy az idvesség és a Krisztushoz való tartozásnak végső próbája nem a tudomány vagy vélemény, hanem a kedély, az elvek és a jellem. A világ kételkedik Jézus isteni igényei, természetete s azok érvényessége felett s ebben az egyezés nehezebb. De hogy Jézus azért jött a földre, hogy egy jobb, tisztább, egyszerűbb, nemesebb és igazabb életnek az országát alapítsa meg: mindenki értheti. És a mily arányban érzik az emberek, hogy az idvesség emez ország hatalmába és szellemébe való belépésben áll, épp oly arányban vágnak annak áldásaiban és ígéréteiben résztvenni.

Az elmondottaknak összege: az idvesség abban áll, hogy a lélek megnyerte az erkölcsi felszabadulást és szellemi egészséget; a közbenjárás — mely a kereszténység véleménye szerint arra közremunkál — a tökéletes emberségnek oly módon való felmutatása, mint a mely magához vonja a szívet s megindítja az akaratot. Jézus szellemi képe le van rajzolva a boldogságról szölet tanításban; ez az igaz kereszténynek szellemi fényképe. Akarjátok-e tudni, ha vajjon ti az idvesség állapotában vagytok-e? Mérjétek meg saját szíveteket, akaratotokat és életeteket e mérték által. Akarjátok-e megnyerni azt a hatalmat, hogy a szentség ösvényére lépjétek? Nyissátok meg lelketeket Jézus befolyása előtt.

Azt kérdezzük végül, hogy volt-e sikere az ő közbenjárásának? Ennek a kijelentése alkotja-e az Isten igaz evangéliumát? A tapasztalat igenlőleg felel. Az ethikai rendszerek nem tudták az emberek indokai feletti győzelmet biztosítani, szenvedélyeiket meghódítani, s önérdkeiket meghajlítani. Theológiai confessiók érintetlenül hagyták nagyon gyakran a szívet, megindítás nélkül az életet. De Jézus még is a szellemi nagy szabadító, *a ki megmenti a legutolsóig azokat, a kik általa Istenhez jönnek.* Küldetése találkozik korunk és minden kor legmélyebb szükségével. Az egyszerű szívek, melyek egyszerűségük-

ben hozzája közeledtek; a lealjasított természet, mely a kétségbeesés közben hozzája vonult: munkájának és szellemének befolyásában erőt találtak mindig lemondani a gonoszról s megelégni a világosságnak és életnek útját. Megnyerték általa az isteni megbocsátás tapasztalatát; a mult fájdalmak terhe elmozdított, áldás esett utjokra s tisztává vált a jövő.

Van egy oldala a kereszténységnek, melyről úgy lehet azt tekinteni, mint a mely egy óriási elhibázásnak a töredékét mutatja bé. A mikor azt vallja, hogy övé a kiváltság döntő határozatot mondani az isteni tudomány ama problémái felett, melyek gyötrik az emberek értelmét: ez eme problémákra nézve az ellenkező vélemények végetlen változatát hozta létre. Ez azonban nem a kereszténység, hanem a theologusok hibája. Szemrehányás ez a zsarnoki dogmatismus elhamarkodott és merész vágyaira nézve; de nem fedés a Jézus kegyes céljaira és egészséges eszközeire vonatkozva. Idvességünk nem az Isten ismeretének tökéletességében áll; eredmény nem várható azonnal s nem nyerhető másképp, mint az eddiginél türelmesebb és állandóbb vizsgálata által az isteni kijelentés adatainak. Jézus uralma a szívben, szelleme az életben az, a mely újjászül és idvezit. Ebben áll a kereszténységnek valódi győzelme, ebben bizonyult be hatalma vezérelni a magasabb vágyakat, biztosítani az ember életjavát.

A hitcikkelyek változhatnak; elemeztethetik az emberi természet; a kötelesség új törvénykönyvei kifejezhetik a lelkiismeret fejlődött munkálkodását, a keresztény értelemnek tökéletesebb belátását; de a míg az ember ember marad, addig Jézus keze az a hatalmas emeltyü leend mindig, mely az embert szent életre, Isten életére emeli. Sok szívnek a hangja e földön az égbeli általános öröm énekének előzménye: „most érkezett meg az idvesség és erő, Istenünknek országa és az ő Krisztusának hatalma.

(Gordon Sándor után angolból.)

CSIFÓ SALAMON.

Az evangelium hatalma.

Üdvözlő beszéd. *)

Ker. Atyámfiak, Ker. Gyülekezet! Napjainkban a legélelénkebb vita tárgyát képezik hazánkban az „egyházpolitikai kérdések,” melyek felől már magatok is sokat hallhattatok. E kérdések egyfelől az állam és vallásfelekezetek, másfelől a különféle vallásfelekezetek egymás között való viszonyait czélozzák az eddigieknél alaposabban és megnyugtatóbban rendezni és megoldani. Ezek tehát hazánkban mindenkit s így minket unitárius keresztényeket is nagyon érdekelnek; mert behozni akarják a polgári anyakönyvezést, a vallás szabad gyakorlatát és a kötelező polgári házasságot. Nagyon fontos és életbe vágó kérdések ezek, mert helyes megoldásuktól függ sok tekintetben magyar államunk megszilárdulása, a létező s ezután keletkezendő vallásfelekezetek szabad irányú kifejlése s meggyőződés szerint az evangeliumi vallásosság felvirágzása is.

De nem csoda s nem is ujság, hogy mint minden jó ügynek, úgy ennek is, nemcsak barátai, hanem ellenségei is vannak. Azonban nem tartozhatik ez alkalomra az ellentétes álláspontok okait vizsgálhunk, elég, ha a mieinket érintjük.

Semmi sem lehet természetesebb, ker. afiak! mint hogy mi magyar unitárius keresztények ez ügy barátai sorában foglaljunk helyet. Mert lehetetlen el nem ismernünk, hogy az államnak joga van saját polgáraitól anyakönyvet vezetni, éppen úgy, mint egyházunk vezetett s vezetni fog az után is anyakönyvet saját híveiről; lehetetlen örömmel nem üdvözölnünk a vallás szabad gyakorlatát, midőn őseink voltak azok, a kik még háromszáz év előtt egy szabadszellemeű fejedelmünk alatt törvényben mondották ki, hogy mindenki azt a vallást hirdesse és kövesse, a melyik neki tetszik, s azóta jobbaink annyit küzdöttek és véreztek érte; lehetetlen elleneznünk azt a polgári házasságot, a mely külső formájában egyházunk gyakorlatának leginkább megfelel, de az után is csak úgy lehet beusóleg tiszta és szent, ha valláserkölcsi alapon fog állani.

Ezzel távolról sem akarom az egyházpolitikai kérdéseket holgatni előttem, hanem inkább megnyugtadni kívánlak titeket azokkal

*) Elmondattott a Nyárad-Szentmártonban 1893. jul. 18-án tartott köri gyűlés alkalmával.

szemben. Nem is lehet sem nekem, sem nektek, főleg e szent ház falai között, feladatunk és érdekünk külső, földi viszonyokat feszegetni; mert van nekünk ezeknél magasabb, szentebb érdekünk, Isten országát illető politikánk, a melyet Krisztus, a mi lelki fejedelmünk hirdetett ki s pecsételt meg halálával s ez nem más, mint az *ő evangéliuma*, melyről azt mondja Pál apostol (Róm. 1. 16.), hogy az *Istennek hatalma minden hívőnek üdvösségére*.

Midőn azért ez ünnepélyes alkalomból atyafiságos szeretettel üdözöllek mindnyájatokat, Ker. afiai, Ker. Gyülekezet! kik egybegyültetek munkálni egyházunk külső felvirágzását s boldogító hatalmát s e szent helyen is megjelentetek keresni lelketek üdvét s tisztelni Istent, figyelmeteket az *evangelium isteni hatalmára* hívom fel, a mely *felvilágosítja értelmünket, nemesíti érzelmeinket s vezérli akaratunkat jócselekedetekre*.

1. *Az evangélium felvilágosítja értelmünket*. Ez az első, a mi-ben Isten hatalmára ismerünk.

Tudjuk, hogy Isten az embert okos lélekkel ruháztán fel, a maga képére teremté; de azt is tudjuk, hogy a miként egy növényt is ápolnunk kell és pedig minél nemesebb az, annál gondosabban kell ápolnunk, hogy kifejlődjék, éppen úgy mivelnünk kell lelkünket is, hogy kifejlődjék s alkalmassá tétessék a nagy feladatra: *Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes*.

Értelmi mivelődésünket bármely tudományból merített ismerettel gyarapíthatjuk, de legüdvösebben gyarapíthatjuk a vallás, az evangéliumi vallás igazságaival.

És a Krisztus evangéliuma minő magasztos igazságokat hirdet! Megtanít arra, hogy az Isten egy és szeretetteljes Atya; megtanít arra, hogy van lelkünk, emberi méltóságunk és örökéletünk. Ezek azok a magasztos eszmék, a melyek után óhajtoztak eleitől fogva az emberiség jobbjai, a melyeket Jézus az időnek teljességében kihirdetett s a melyek lassankint közkincsé válván, kell hogy vezessék jelenben s még inkább jövőben az emberiséget! Mert régi dolog, régi tapasztalat, hogy az evangélium megvilágosítja, a hamis tudomány elhomályosítja az értelmet. S a történelem tanúsítja, hogy azok a népek állanak elől a miveltségben, a melyek az evangélium tiszta igazságait elfogadták s évszázakkal maradtak hátra azok, a melyek azoktól elzárkoztak vagy mesterségesen elzárattak. Vagyis az irás szerint: *a mely nép megismerte az igazságot, az igazság szabaddá tette azt, de a mely tudatlanságban maradt, részint szolgálatnak igájával köteleztetett meg, részint elveszett*.

Fenséges egyszerűséggel hirdette Jézus az evangélium magasztos eszméit a nép boldogítására. De eleitől fogva akadtak korlátolt látkörű irástudók és papok, a kik világi önző érdekekért most homályos szöburokba göngyölték, majd saját találmányaikkal helyettesítették azokat s az evangélium tiszta tápláló élet-itala helyett saját hamisítványokkal gédelgették a lelkeket.

Hanem szerencse, hogy az evangélium örök eszméi önmagukban romolhatatlanok. Velők szemben az emberi találmányok, mint

polyva, szétszóratnak és megsemmisülnek. És szerencse, hogy támaszt Isten koronként hithősöket, a kik az örök eszméket, az idő folyamán a hivatlan kezek által rárakott lomtól, szenytól megtisztítják s újra az emberiség közkincsévé teszik. Így jutott a mi egyházunk is, ker. afiai! az evangéliumi tiszta igazságok birtokába háromszáz év előtt s ma örömtelt szívvel szabadon és bátran vallhatjuk s azért ma csak egy hajunk szála sem görbül meg, hogy a Krisztus által hirdetett Isten egységének, atyai szeretetének, emberi méltóságunknak s örökéletünknek hite a legboldogítóbb örökségképpen él lelkünkben, a melyekkel vitézkedünk s győzünk a pokol kapuival, minden hatalmasságaival szemben is; mert, az apostol szerint, *a mi vitézkedésünknek fegyverei nem testiek, hanem lelkiek, a nagy erősségeknek lerontására.*

Ha ehhez az evangéliumhoz, ker. afiai, ker. Gyülekezet! hivek leszünk, ha ezt öntudatosan követjük, akkor lehet bármi anyakönyvezés, minket és a mieinket el nem keresztelheti senki, mert mi és a mieink *megkeresztelkedtünk tüzzel és szentlélekkel*; akkor jöhet a legszabadabb vallásgyakorlat, vagy megújulhat a hitüldözés, minket és a mieinket hitünkben meg nem tántoríthat, sem a kísértő csáb-, sem a hatalom parancsszava, mert mi és a mieink önként fogadtuk el s öntudatosan követjük Krisztus evangéliumát, a mely Istennek értelmünket felvilágosító hatalma a mi idvességünkre.

2. Továbbá *az evangélium megnemesíti érzelmeinket.* Mi nemesíthetné inkább az evangéliumi szeretetnél? a melyet krisztusi szeretetnek is szoktunk mondani; mert Krisztus volt az, a ki ezt nemcsak hirdette, hanem élete példájával is megvalósította s mint legfőbb keresztény elvet kötötte övéi szívére, parancsolván: *Szeressed a te Uradat, Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből, és szeressed felebarátodat, mint magadat* És ismét oly szivrehatólag mondja: *Arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.*

Oh! bizonynyal, az evangéliumi szeretet alkalmas nemcsak széppé és bűbájossá, hanem hova-tovább mindinbább áldottá is tenni e földi életet. Olyan az az ember-világban, mint az isteni gondviselés a világegyetemben. Viraszt a csecsemő bölcsője felett, áldást hint a házastársak frigyére, koszoruba fűzi a család tagjait, fájdalommal teszi a halál által való végső megváltást s egyuttal édes reménnyel biztat a boldog örökkévalóságra is. Megszenteli a társadalom minden viszonyait, jótékony intézeteit, egyesít minden, különben a hit által elválasztott keresztényeket; mert ez *a szeretet a tökéletesség kötele.* Követhetnénk-e hát szebb egyházpolitikát Isten országában, mint ha az evangéliumi szeretet politikáját követjük? Lehetne-e nemesebb érzellemmel birnunk, mint ha Isten és embertársaink iránti szeretet szent érzelme dagasztja kebleinket?

S mégis, fájdalom! vannak közöttünk is házastársak, gyermekek és minden állapotú keresztények, a kik úgy élnek, mintha a gyűlöletben keresnék üdvöket. Fájdalom! még a keresztény testvér felekezetek is, egymással való érintkezéseikben, gyakran megfe-

ledkezni látszanak Krisztus legfőbb parancsáról s úgy viselkednek egymással szemben, mintha nem volnának Krisztus tanítványai: kézszek kárhozatba küldeni a más hiten levőket.

De azért nem szabad, nem kell kishitőségbe esnünk az evangéliumi szeretet hatalma felől. Mindinkább áthatja az az egész emberiséget, áthatja még ama keresztény embertársaink kebelét is, a kiknek egyháza hivatalos hidegséggel, a másvélekedésük ellen gyűlölséget hirdet, átkot mond. Ma már, hála Istennek! erősebb a szeretet hatalma, mintsem mesterkéltséget, elavult hittételekkel meggátolni lehetne fenséges hatásában. Csak szivemelő lehet szemlélete annak a változásnak, a mely e tekintetben körülöttünk általán mutatkozik, végbemegy. Alig van ma már társadalmunkban viszony, szövetséget s intézmény, a melyet ez a szeretet át ne hatna, meg ne szentelne.

Merítsünk azért, ker. afiai! e tapasztalatból lelkesedést, kitarást magános, családi és egyházi életünknek e szeretetben való tovább ápolására, fejlesztésére és kiépítésére. Legyen jelszavunk, életelvünk magános életünk boldoggá tételében házassági szövetségünk megszentelésében s más hiten levő testvéreinkkel való viszonyainkban az evangéliumi szeretet. Akkor bár polgári formában köttessék is házassági szövetségünk s bármily formában rendeztessék is országos törvénnyel egyházunk külső állapota: mégis a szeretet, a krisztusi szeretet fogja megszentelni érzelmeinket s mindazon viszonyainkat; mert Krisztus evangéliuma érzelmeinknek a szeretet által való megnemesítésében is Istennek hatalma a mi idvességünkre.

3. Végre az evangélium akaratainkat jócselekedetekre vezérli.

Az evangéliumban előnkbe vannak írva a vallás magasztos igazságai hitünk felséges tárgyai, a melyek megvilágosítják értelmünket, s a minden erények forrása, a tiszta szeretet, a mely megnemesíti érzelmeinket. De mindezek csak akkor lesznek teljesekké bennünk és általunk, ha jóra irányozzák s jócselekedetté érlelik akaratunkat; szóval, ha józan hitünket, nemes érzelmeinket cselekedeteinkből mutatjuk meg.

Ugy találjuk meg pedig az erre vezérlő leghelyesebb útat, ha ama kötelességeinket tartjuk szem előtt, a melyeket az evangélium szab előnkbe. E szerint vannak: önmagunk, embertársaink és Istenünk iránti kötelességeink.

Önmagunk iránti kötelességünk az, hogy vigyázzunk testünk épségére, szivünk tisztaságára, lelkünk józanságára, emberi méltóságunkra, testi és lelki tehetségeink kifejtésére s hogy legyenek ezeknek megfelelők, ezekből folyók életünk cselekedetei. Ennek helyes felfogása s teljesítése annyival fontosabb, mert ez teszi embertársaink iránti kötelességünk mértékét, miként Idvezítőnk is int: *Szeressed felebarátodat, mint magadat.* E szerint minden embert úgy kell tekintenünk, mint magunkat, vagy szokott kifejezéssel, mint testvérünket s mindenkivel azt a jót kell tennünk, a mi jót magunknak kívánunk. S ha embertársunkat testvérünknek tekintjük s jót teszünk vele, nem kell-e áldoznunk azért az egyházért, a melynek velünk együtt ő is hive, azért a hazáért, a melynek velünk együtt

ő is gyermeke? S vajjon mi indítja a ker. embert ily cselekedetre? Vajjon a láttatni vágyás vagy talán a visszafizetés reménye? Nem, az evangéliumi cselekedet oly hiúság nélkül való, önzetlen ember cselekedete, a kinek *nem tudja balkeze, mit cselekszik jobbkeze*. Isten iránti kötelességünk is szép és dicső. Az evangélium tanítása szerint: *Az Isten lélek és a kik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják*. Oh! lehet-e felségesebb kötelesség annál, hogy lelkünk a legfőbb lélekhez inában emelkedjék? Az Isten továbbá mennyei Atya: legyünk hozzá méltó gyermekek, legyünk engedelmesek az ő szent akaratja teljesítésében, követvén Jézust, ki így szólt: *Ez az én eledelem, hogy az én mennyei Atyámnak akaratját cselekedjem*.

Igen, ker. afiai! az evangélium ereje és hatalma nem abban áll, hogy ha valamit cselekszünk, mint haszontalan szolgák csak azért cselekedjük, mert parancsoltatott, hanem cselekeszszük mennyei Atyánk akaratjaként hitből és szeretetből, mint gyermekek, mint örökösök. Legyen azért szent törekvésünk e hitből, e szeretetből cselekedni mindent, a mivel emberi méltóságunkat, embertársaink boldogságát s Isten dicsőségét munkálhatjuk. Mutassuk meg az egyetlenny Isten, a mi mennyei Atyánk iránt való tiszteletünket az ő szent akaratjának híu teljesítésével; mutassuk meg emberi méltóságunkat lelkünk mivelésével, szívünk nemesítésével; és mutassuk meg őseink emlékének megbecsülését azzal, hogy hitünkhöz, szent vallásunkhoz mind halálíg hivek s általuk szerzett és alapított édes hazánk és szeretett egyházunk további megtartására és fölvirágzására áldozni készek vagyunk. Így, csakis így bizonyul be cselekedeteinkben is, hogy Krisztus evangéliuma Istennek hatalma a mi üdvösségünkre.

Ime, ker. afiai, ker. Gyülekezet! láthatjuk ezekből, mily üdvös hatalma van a Krisztus evangéliumának. Ha ennek uralma alá adjuk magunkat, akkor nyugodtak lehetünk, bármily megoldást nyerjenek is különben, a napjainkban oly élénken vitatott egyházpolitikai kérdések; mert azok evangéliumi egyházunknak csak külső viszonyait és érdekeit érintik, szabályozzák, de lelkiismeretünk szabadságát, szent hitünk vallását nem korlátozzák, nem korlátozhatják. Sőt legyünk meggyőződve, arra fognak vezetni ezek, hogy sokkal inkább becsüljük Krisztus evangéliumát, mint becsültük valaha, arra fognak vezetni, hogy sokkal inkább lelkünkbe, szívünkbe fogadjuk, zárjuk az ev. igazságait s valósítjuk parancsait, mint tettük valaha; mert hovatovább mindinkább érteni, érezni és tapasztalni fogjuk, hogy a nagy apostol szerint *Krisztus evangéliuma valóban Istennek hatalma minden hívőnek üdvösségére. Amen.*

KELEMEN ALBERT.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

1864. sept. 11-én jelent meg az olvasók előtt Révész Imre nagy polemijának utolsó részlete. Mi történt e közben vagy ezek után a szinfalak mögött, nem kutatom. Csupán csak az tartozik most ide, hogy két hét múlva a „*Prot. Egyh. és Isk. Lap*“ nyiltterében („az e rovat alatt megjelenőkért a szerkesztő nem vállal felelősséget“) volt kénytelen Szilágyi Ferencz felszólalni s egy-két megjegyzéssel való értékére leszállítani a Révész által oly fenyegetéssel kicsikart győzelmet.

— *Révész Imre a tudomány ítélőszéke előtt.* Ignotos fallit, notis est derisui. Phaedrus. (Igy kezdi Szilágyi a kevéssé hízelgő hangú bevezetést.) Én vagyok bizonyos tekintetben oka a R. I. által elkövetett *irodalmi botránynak*, ez némileg: mea culpa, mea maxima culpa est. Nem lehet ugyanis botránynak nem czimezni azon eljárást, midőn egy tudós ember a históriában már rég eldöntött, okosan kétségbe sem vonható *tényt* megczáfolni s hogy az *nem tény*, megmutatni erőlködik, főkép miután azt indirecte maga is állítja; kétségen kívül a tudománynyal visszaélésben, az írói önbálványzásban ez a „non plus ultra.“

— Engemet mint egy iskolás gyermeket leczkértet, mégis e tudatlan emberrel két egész hónapon át foglalkozik, a nélkül, hogy az általa felhozott tények és adatok közül csak egyet is megdönteni képes lett volna, jelesen a *fő dolgot* minden csürés-csavarással megczáfolni, annak ellenkezőjét bebizonyítani nem tudá, bár a tudományos apparatus és írói alakoskodás egész nimbusát felövedezé.

— Olvasóközönség iránti tiszteletből ily tudós hiúságban szenvedő emberrel hosszadalmasan nem foglalkozom; de őt leálczázni s a tudománynyal visszaélését kimutatni szükségesnek látom.

— A *főkérdés* ez: mi volt Servet büne? s mi része volt Calvinnak e spanyol orvos halálra ítéltetésében: lehet-e főkép erre nézve őt teljesen ártatlannak mondani?

— Servet egy hitágazatot, a *szenháromságot*, az egyház tana és symboluma ellenére józanabban magyarázni s azt javítani, reformálni,

a sajtó útján, tudományos műveiben megkísérelte: a régi dogmatismus ellen tehát hitujítólag fellépni bátorkodott.

— Mit tett Calvin? Reformálta a ker. egyházat, midőn több hit-ágazatnak az evangeliumon alapuló józanabb értelmét tanította: a régi dogmatismus ellen fellépett. Így hát Calvin is bűnös volt, még pedig kétszeresen, mert a hitujításokat nemcsak sajtó útján, de élő szóval, a templomi székéből is terjesztette.

— Hogy Calvin végrehajthatta, a miben Servet elbukott s ezt máglyára hurczoltatta azért, mi neki erényül tulajdonított, sőt dicsőségére vált, az igazságnak ez mértéke nem lehet: a jog és erkölcs örök, isteni eszméjét nem szabad a *siker* vagy *bukás* szempontjából itélni meg.

— Helytelen azért Révész okoskodása, miszerint Calvin eljárását az akkori század egyes embereinek felfogása és nézete szerint kell megítélni. Azon században is gondolkodott az emberiség; a jog, igazság és kötelesség eszméit ismerték akkor is. A „quod tibi non vis, alteri ne feceris“ erkölcsi szabály minden kebelben élt s bizonyosan Calvin is tudta, hogy a mint ő nem szeretne máglyára kerülni, mert hitujító volt, neki sem állott jogában az üldözés elől Genevába menekülni idegen hitujító véres üldözését eszközölni, arra segédkezet nyújtani, — hogy pedig Calvin ezt tette, maga Révész Imre is világosan ismeri.

Még többre megy legujabbi hosszú polemiájában. Azt mondja ugyanis elsőben, hogy „történetíróra nézve“ Calvin embertelen vagy ártatlan volta a „genfi positiv viszonyok“ szempontjából tekintendő, mert az ügyben ez a „helyes szempont.“ Ennélfogva az is igaz, hogy a spanyol inquisitio eljárása, mely sok ezer eretneket kegyetlen kínzások alá vetett s elevenen megégettetett, a történetíró által az akkori spanyol positiv viszonyok, tehát az egyidejűleg fennállt törvények szempontjából tekintendő s így Révész Imre, ha azon inquisitio históriáját (hihetőleg azon szellemben mint Calvin életét!) megírta, a nevezett szent törvényszéknek a *hitegység fentartására irányzott eljárását* a maga által felállított fennebbi történeti szempontból itélné meg és *így helyeselné!*

— Révész Imre továbbá „*Kálvin életé*“-ben (203. l.) Calvinnak Servet elleni eljárásánál tanusított „hősiességét“ mintegy magasztalja: mennyivel hősiebb és így magasztalhatóbb ezért Torquemada Tamás, az *első* spanyol főinquisitor, ki tizenöt évre terjedő szent hivataloskodása alatt 8800 embert elevenen, 6500-at in effigie égettetett meg, 90,000-et pedig különböző más büntetéssel sujtott . . .

— Nem tartom szükségesnek ez okoskodást tovább folytatni, a fenforgó kérdésből önként folyó eszmék hővebb fejtegetését az olvasóra bízom. Csupán Révész Imrének a tudomány iránti hűtlenségi bűnét s ennek következtetésül nemcsak a tudománnyal, de önnönmagával, saját elveivel, sőt keble jobb, nemesebb meggyőződésével sajnos ellenmondásba keveredését akarom még röviden érinteni, ki voltaképen azt sem tudja, mit akar és mit beszél.

— Révész Imre Calvin mentésében, mint ezt e lap 26-ik számá-

ban is említettem, az ügy tudományos oldalára kiváló súlyt fektet, a reformátornak Servet ellen fellépését inkább csak „tudománybeli derék vádolásnak“ tekinti s a Servetet elítélő törvényszék üléseiben jelenlétét is azzal kívánja menteni. E szerint Révész a tudományt teszi, úgy szólva, felelőssé Servet elítéléseért; Calvin apológiájában a főérdemet abban találja, hogy Servetet a tudomány fegyverével sujtotta le.

— Szánakozásra méltó, hiuságszülte tévedés! Ez Calvin és Révész Imrének is fő tévedése: a tudománynak ily módon profanálása; a tudományban keresni védelmét oly botlásnak, mitől a tudománynak kellett volna a nagy reformátort megóvni. Ha igaz, mit bölcs Salamon mond, hogy „*a tudomány világosság*“, nem szabad ebből meríteni a sértés tetteinek igazolását. S Calvin eljárása még azért is sajnosabb színben tűnik fel, mert ő *keresztényen tudós theologus* volt, ki jól ismerte a kereszténység legfőbb törvényét, Krisztus parancsát, s meggyőződve lehetett, miszerint a bűnös asszony megköveztetését nem engedő Idvezítő, a mint a felbőszült sokaságot figyelmeztette, hogy az vessen rá előbb követ, ki magát büntelennek érzi: bizonyosan nem helyeselte volna Servetnek vallásos véleményért máglyára hurczoltatását sem. Hogy Calvin az övétől eltérő vallásos meggyőződés ellen mint vádló fellépett, az eretnekséget büntetésre méltónak ítélte s abban a tudományra támaszkodott, én legalább ezt tartom Calvin legnagyobb bűnének.

— Épen azért neveléses, sőt gyerekes kifogás Calvin ártatlanságát azzal indokolni, hogy ő „Servet halálát nem kívánta s az ítéletmondáson jelen nem volt, ha ő a büntető bírák eljárását tudomány és ékesszólása egész hatalmával gyámolította. Annál fogva midőn Révész írja, hogy ő Servet kivégeztetését nemcsak nem helyesli, de sőt egyenesen kárhoztatandónak tartja, azonban azt a „genfi positiv viszonyok szempontjából“ véli helyesebben megítélhetőnek s ezek mellett mégis Calvint „egészen ártatlan“-nak vallja: mindezekkel csak azt tünteti ki, hogy maga két uton jár, nem tudja mit beszél s így szárandó következtelenség tömkelegébe bonyolodik.

— Nem akarom — így fejezi be nyilatkozatát keserű és bosszus éllel a sarokba szorult történetíró — a Calvin-ügyben bőven alkalmazott jésuitai dialecticát tovább is czáfolni és Révész Imrének „hamisnevű tudományát“ kellő világitásba helyezni, bár igen kedvező alkalom nyílnék reá. De legyen ennyi elég! Bocsásson meg R. ur, ha én, a ki őt személyesen nem ismerem, azt, hogy ő Debreczenben és a districtusban a legtudósabb ember, nem tudtam, bátor valék hasonlíthatatlan remek munkáját bírálni. E merészség részemről sohasem fog többé megtörténni. Szívesen elismerem, hogy ő a magyar irodalom legnagyobb hőse, valóságos „*lumen ecclesiae et civitatis*.“ Azonban egyszer mindenkorra mégis szabadságot veszek magamnak megjegyezni, hogy óriási tudománya és bölcsességének van egy hiánya, mit kipótolni s maga érdemeit azzal tetézni nem lesz szükségfeletti fáradság, t. i. ha megtanulja *a bölcsességben mértéket tartani*, a mit Tacitus fölötte nehéznek mond, midőn ipát Agricolát épen azért különösen megdicséri: „*re-tinuit, quod est difficillimum, ex sapientia modum*.“ Segitse az isten Révész Imrét tudományának ez öregbitésére, melynek bibliai kifejezése

„a nagy bölcsességben nagy bolondság vagyok.“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1273—1276.)

Mint látható, Szilágyi aránylag oly rövid nyilatkozatának is mind sava, mind borsza megvan. Talán ez és nemcsak egyedül az odium theologorum indította Révész Imrét arra, hogy újabb két hét múlva a levert ellenfél fölött kegyetlen diadalt üljön. Ő, a ki polemijája végén nyíltan kijelentette, hogy „e tárgyhoz e lap mezején többé szólni nem fog“, most a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 41-ik számának „Nyílt Terében“ következő figyelmet érdemlő újabb kijelentést teszi:

Nyilatkozat.

— Különös gyönyörrel olvastam és pedig több ízben végig olvastam Szilágyi F. urnak a „Prot. E. és I. Lap“ 39. száma mellett közlött beszédeit . . . Gyönyörrel olvastam azokat, mert bennök és általuk számomra igen fényes elégtétel van szolgáltatva!

— Midőn ugyanis azok után, a miket én az olvasóközönség iránti tiszteletből s a tudomány iránti szeretetből, mindenütt a közvetlen forrásokra (!) támaszkodva előadtam, bárki is arra érzi magát indíttatva vagy kényszerítettve, hogy oly tartalmu és modoru beszédeket tegyen közzé, mint a Sz. F. uréi: ezáltal a leghatározottabb bizonyítványt adta ki *a maga tehetetlenségéről* és nyilván vallást tett arról, *hogy magát a fenforgó ügyben a tudomány mezején legyőzetre érzi!!!*

— Mily könnyű, sőt talán természetes lenne most már nekem is személyeskedésekbe keveredni! Ezt azonban a közönség iránti tisztelem és önérzetem megtiltja . . . Sajnálom, hogy Sz. F. ur személyes jellemem felől oly kedvezőtlen véleményben van s csak hallomás után és oly későn jutott arra; de azt hiszem, hogy a fenforgott kérdéshez ezek emlegetése nélkül is hozzá lehetett volna szólni.

— Ugy vélem, hogy ezen nyilatkozattal tartoztam mind a tisztelt közönségnek, mind önmagamnak.

Debreczen, október 1. 1864.

Révész Imre s. k.

III. Fejezet.

Mi célja a Kálvin-apológiáknak. — Révész Imre és a Servet-irodalom. — Servet 300-dos emléke föllép „Kálvin élete“ ellen. — A két nagy prot. tudós fejlődése. — Barátságuk és összetűzésök. — Kálvin bosszúterve. — „Christianismi Restitutio.“ — Ki árulta el barátját a kath. inquisitionnak? — A menekülő Servet Kálvin kezébe kerül. — „Me authore factum esse.“ — „Nicolaus meus ad capitale iudicium.“ — Kálvin nyíltan föllép a genfi tanács előtt. — Istenes törekvések az istentelen tövelgyés ellen. — Kegyes Kálvin Isten házában. — Hogyan bántak el Servetvel. — Insége és elkeseredése. — A tiszteletes tanács böles elhatározása. — Kálvin fufangja kifog a kálvinisták eszén. — A legyőzött áldozat. — Protestáns máglya hatása. — Kálvin betetőzi a prot. orthodoxia épületét. — Itélete saját tetteről. — Révész Imre még egyszer a tudomány ítélőszéke előtt. — Servet fölkel sirjából ellene. — Fianak több családi érdekü észrevételei.

Előbbi fejezetben bemutattam Révész főművének a kortársakra tett nagy hatását. Rámutatam a téves kiinduló pontra, mely a debreczeni történetírónál sokkal kitünőbb tehetséget is utvesztőbe veze-

tett volna és felmutattam a józan kritikát, a mely mind határozat-tabb hangon tiltakozott a példátlanul elfogult orthodox irodalmi me-rénylet ellen, mely a korszellem örve alatt inycsiklándozó csamegékkel kedveskedik a tájékozatlan olvasó közönségnek történeti igazságok gyanánt.

A makula nélkül való Kálvin kedvéért nemcsak Révész Imre csinált kálvinista aainak makulaturát. Régi törekvése ez már külföl-dön a protestáns orthodoxia egyes meg nem nyugható jeleseinek. A mint a haladó korszellem kivetette Kálvin emlékébe az emberség ke-gyeletéből s magát Genfet az emberszeretet, a szabadság és türelem világitó tornyává emelte, akadtak itt-ott, kik kész örömmel megállit-anák a rohanó időket és hangzatos frázisokkal iparkodnak elgátolni a hatalmas Rhonet, hátha visszatérne még egyszer kedvökért oly szép természetes folyásából s visszaszorulna ama régi sziklák közt taj-tézkzó örvényes mederbe, melynek fenyegetőn kiemelkedő kopár mart-járól a *legnagyobb és egyedül szeplőtelen* reformátor igazgatta egykor „a protestáns világ panorámáját.”⁴

Ha sikerülne kimutatni valamikép, hogy Kálvin Krisztusi életet élt mint ember, mint tudós és mint reformátor egyaránt; ha sike-rülne megtisztítani jellemét minden sötét folttól: akkor az általa val-lott kegyetlen elvek iránt is tiszteletre intene a kegyelet s nem vetné nevét oly kiméretlen gúny tárgyának oda a papiros pápa bilincseit széttördelő felvilágosodás. Már Kálvin legelső életirója, a tudós Beza, kijelölte az emelendő dicső monumentum és a kívánatos magas piedes-tal első hatalmas körvonalait. Castalio, Armin és Dávid Ferencz, So-cini, Locke és Channing, Bellarmin, Pázmány és Bossuet, Mosheim, Bock és Tollin, Audin, Maimbourg és Artigny volt elég mit rajta öröljenek. Az idő elvégezte lassanként a többit. Ugy hogy az eltűnt Kálvinnak manap még csak sirhalmát sem tudják az „isten” Gen-fben megmutatni. Eltemette azt réges-régen a Champelmezei gyászos Golgotha . . .

A jelen sz.-ban is akadt egynéhány vállalkozó tudós, ki a Beza által kimutatott üdvös irányt követte többé-kevésbé elhirhedt tört. munkájában. (Henry, Rilliet, Stähelin, Bungener, Merle D'Aubignée.) Nyomos ösvényen tehát s gyakorlott léptekkel haladhatott Révész az ő debreczeni Kálvinemlékének felállítására. Csupán abban az egyben vétette el dolgát, hogy elfogult buzgóságában sokkal inkább támasz-kodott olyanokra, kik saját szavai szerint „Kálvint egészen új vilá-gításban állították elő” s kiket jó maga is leszól műve tudós elősza-vában, mintsem a hiteles eredeti aktákból meritve, egyedül saját józan ítélőtehetségét követte volna.

A Servet-ügy előadásánál az ragadja meg mindjárt első tekin-tetre figyelmünket, hogy a kiváló alaposság színében feltűnni szerető debreczeni történetíró egyet sem használt fel a szerencsétlen vértanu számtalan életiratai közül. Teljesen elégnék vélte a Kálvinnak leg-kezdvezőbb, merőben egyokdlalu megvilágitást. Innen eredt azután az, hogy midőn a tudós megtámadás a források közt egy kis széttekintésre ösztönözte, legott elvesztette fejét, ide-oda kap s a nagyon is

érdekelt egyik fél, Kálvin, szavait nézvén ekkor is egyedüli szentírásnak, beláthatatlan ellenmondásokba bonyolodik.

Más Révész az, a ki az ő „Kálvin élete“-ben az elvetemedett gonosz szörnyetegről, a végre-valahára póruljárt Servetről ír; ismét más, a ki a „készületlen“ Szilágyi ellenében a veszélyben forgó írói tekintélyt és az ő szeplő nélkül való dicső Kálvinját oly fennen szárnyalva megvédelmezi. Nyugodtan levonhatjuk e két körülményből önként kiváló tanulságot: a történeti igazság egyik Révészt sem ismeri el igaz apostolának.

Servetről és Kálvínról Beza, Castalio, Acontius, Minos Celso, Hyperphrogenus, Farel, Bullinger, Bolsec, Audin, Artigny, La Roche, Allwoerden, Bayle, Hallam, Gibbon, Grotius, Chaufepie, Spon, Sand, Hottinger, Mosheim, Bock, Voltaire, Van der Kemp, Drummond, Rilliet, Henry, Dyer, Saisset, Mignet, Kampschulte, Wright, Sigmund, Trechsel, Wallace, Nisard, Guizot, Barni, Brunnemann, Porter, Tollin, Gordon stb. irtak több vagy kevesebb alapossággal és igazságérzettel. Tartózkodom ezek közül csupán a luth. Tollinra vagy az unitár. Gordonra támaszkodni, kik életöket e gyászos tragoedia földerítésére szentelték. Elégnek tartom a debreczeni történetíró ellen egy angol presbyterianus lelkészszel és theolog. professzorral lépni sorompóba, ¹⁾ ki Servet halálítéletének 300-ados évfordulója estéjén a belfasti templomban szabad szellemű felolvasást szentelt a nemes vértanu emlékének, mit a b. e. történetíró, könyve előszavából ítélve, kétségkívül maga is nagyon jól tudott. ²⁾ Nagyon természetesen, senki sem lehet oly tekintély előttünk, hogy több tekintetben kitünő műve mellett is egy vagy más fontos adatért másokhoz s főleg az eredeti forrásokhoz ne fordulnánk.

Kálvin és Servet ifjúkori fejlődése, *Porter* szcint, igen sok meg egyező vonást mutat. Csaknem egy idősök; mindketten jegyzőnek fiai. Theológiát és jogot tanultak s csak később karolta fel Servet az orvosi tudományokat is. Tehetségökkel mindketten már korán kitűnnek. Mindketten büszke, hajthatatlan jellemek. Az uralomra vágyó Kálvin előtt ismeretlenek a szeretet érzelmei; az elvonult Servet ábrándozásra hajlik a meggyőződését kész önvesztével is megpecsételni. Kálvin tudósabb volt; de a mily kitünő logikus, épp oly csekély teremtmő erő; sőt egész rendszerét a mások kölcsönvett elveire építette. Servet több tudományágban a legelsők között tündöklött, kivált mint éles eszű megfigyelő és feltaláló; a szentírásba és emberi természetbe is mélyebben pillantott be Kálvinnál. Hozzájárult ehhez, hogy mindkettő mérték fölött becsvágyó volt; mindenik feladatának tartotta a

¹⁾ *J. Scott Porter*: Servetus and Calvin: Three lectures on occasion of the three-hundredth anniversary of the death of Michael Servetus, who, on the 27th of October, 1553, was burnt alive for heresy at the instigation of John Calvin. London. 1854. 8r. IV. 84. l.

²⁾ „Én, a lehető legnagyobb buzgalommal s nem csekély áldozatkészséggel igyekeztem megszerezni s meg is szereztem mindazon értékesebb műveket, melyeket Kálvinra vonatkozólag a világhíradalom létrehozott.“ *Révész*: Kálvin élete. Előszó az első kiadáshoz. VIII. l.

másik félt a maga meggyőződésére rábírní. Kálvin Servet, Servet a Kálvin nézeteit tekintette az igaz kereszténység megrontásának. A katholicizmust mindketten, a katholicizmus mindkettőt egyaránt elítélte; de azért Servet sohasem lépett ki szülőtte vallásából, míg Kálvin nyíltan és titokban minden eszközt megragadott ellene. Álnév alatt bujdosnak sok ideig, mignem végre közel egymáshoz, egyik a kath. Vienneben, másik a prot. Genfben szerzett magának tekintélyes állást és biztos jóllétet. (V. ö. *Porter*: Servetus and Calvin. 1—3.)

Még csak azt kell a fönnebb felsorolt vonásokhoz hozzáadnod, hogy egyik a mindenre vállalkozó francia, másik a gyűlölt spanyol fajhoz tartozott. Ha hitel adható a kivégezett áldozat fölött Kálvin vallomásának, már 1537-ben vitára keltek volna egymással a szentháromság fölött. A mi legérdekesebb, ez időben maga Kálvin sem állt valami nagyon távol Servet eszméitől. Ugyanis, akkor még egész nyíltan megvetette a három közönséges symbolumot s feltűnően idegenkedett a „háromság“, „személy“ és „substantia“ szavaktól és fogalomtól. Bátran úgy nyilatkozott, hogy az Athanasiusi hitvallást egy igaz ker. egyház sem fogadhatja el. Mely „kitűnő, határozott“ reformátori nyilatkozatot maga Révész Imre is nagyabecsül és fölötte igen megdicsér könyvében. (*Kálvin élete*. 55—57.)

Vienneben egykori tanítványa, a kath. érsek pártfogása alatt közkedvességben élt Servet. Eszébe sem jutott, hogy másik jó barátjától, a genfi főpaptól, sokkalta több oka van tartania. Gyakran küldött Frellon lyoni könyvkereskedőtől, Kálvin barátjától és kémjétől, bizalmas hangu levelet a hires helvét városba; sőt önmaga is készült meglátogatni a tudós Kálvint, hogy egy tőle visszatartott kézirati műve fölött ítéletét személyesen meghallhassa. Kálvin jól tudta már ekkor, mit csinál: az ő szemeiben az igen tulságosan okoskodó szerénytelen jó barát arra a végre volt elválasztva, hogy elrettentő például szolgáljon másoknak. S teljes öntudattal és finom számítással kezdte gyűjtögetni az ellene támasztható adatokat. Már 1546. elején megírta Viretnek s egy néhány nappal később Farelnek is, mit fog csinálni, ha a nem nyugható spanyol Genfbe jő: „*Soha el nem tőröm, hogy élre innen eltávozzék.*“ Némi szerénység árnyalattal teszi hozzá a genfi diktátor: „*Csak legyen arra itt elég hatalmam . . .*“ (*Mosheim*: Neue Nachrichten. 36. 37. — *Trechsel*: Die protest. Antitrinitarier. I. 117—119. — *Porter*: Servetus a. Calvin. 9. 10.)

Ugyanaz nap irt Kálvin Frellonnak is, értesítvén őt arról, hogy nincs kedve felelni Servet ördögi álmadozásaira; de egy árva szóval sem érintette e Servet elé szánt levelében föltett üdvös szándékát. Frellon pontosan kezéhez juttatta Kálvin levelét Servetnek, a ki azután is folytatta faggatásait; mignem végre teljesen szakítottak és az udvarias hangon kezdett levelezés egymás becsmérlésével végződött (1540—1548.). Kálvin azt nem bocsáthatta meg főképen, hogy tökéletes művét, az „*Institutio*“-t, mely az ő hűséges bámulói szerint nem más, mint maga a rendszerbe foglalt kereszténység,¹⁾ Servet

¹⁾ Már az első kiadás kevély czime szerint is: „Mindazt magában foglalja, mit az idvesség tudományában tudni szükséges.“ *Révész*: 28.

éles kritikai megjegyzésekkel ellátva merészelte neki visszaküldeni. (*Mosheim*: 38—40. 89—90. — *Porter*: 10. 11.)

Servet 1552-ben maga is sajtó alá adta élete fő művét, a „*Christianismi Restitutio*“-t, mely az „*Institutio Relig. Christianae*“ nagy becsét volt hivatva a protestáns világ szemében alább szállítani. E mű háromnegyed része alapvető ismereteket közöl az orthodox szentháromság felől s Krisztus és az Antikrisztus országáról. Legvégén Melanchtonhoz és az ő tisztársaihoz címzett „*Apologia*“ a féluton megállapodott hitújítást itéli el, kimutatván, mily nagy mértékben különbözik a reformátoroktól tökéletesnek vallott tudomány az igaz apostoli kereszténységtől. Ez apologia mellett Servet Kálvinhoz intézett 30 hittudós levelében magát a genfi reformatiót támadja meg. Egész határozottan kimondja, hogy Kálvin, Krisztus helyett vakon követvén Szt. Ágostont, az „emberi szolgálakaratra“ és „semmitérő jócselekedetekre“ nézve a manichaeusok botor és esztelen babonáit támasztotta föl s az evangélium szelid tanítása mellől vakmerő megátalkodottsággal az ó-szövetség sötét mélységeibe rohanván, a keresztényi rendtartást Mózes érzéketlen sziklák számára alkotott véres törvényeivel vesztegette meg. (*Christ. Restitutio*. 632—660. Vesd össze: 673—676.)

Ezekben és sok más egyébben is, az akkori időket tekintve, Servetnek aligha nem igaza volt. De azt sem valami nehéz átlátni, hogy mily tiszteletdíjjal szokták jutalmazni az effajta alkalmatlankodó kritikusokat az orthodoxia fölként papjai, ha egyszer reá — keresztet vehetnek valahol.

Servet könyve nagy titokban készült Vienneben. Szt. Mihály nap fogtak nyomásához és 1553. jan. 3-án végezték el. A nyomtatott példányok egy részét Charmier lelkész hajón magával vitte, mint „tisztá papirost,“ Lyonba s ott csak alkalomra vártak, hogy Olaszországba átviessék. Más része Chatillonban maradt, hihetőleg Franciaország számára. A harmadik részt (mit Kálvin később elégettetett) Frellon küldötte Frankfurtba s úgy látszik, ő kedveskedett egy példánnyal belőle Kálvinnak is a kezére bizott szállítmányból. Így tehát Kálvin olvashatta e könyvet, mielőtt az valahol forgalomba került volna. A kedvező alkalom feltüzelte régóta égő bosszuját s a kegyes főpap legott munkába állt, hogy a hívők lelkeit megszabadítsa valamely istenes módon a fenyegető — füstfelhőktől. Az Úr dicsőségére és a kr. egyház üdvös tanulságára rövid időn következő kitünő tettekkel tette egész Európa előtt bámulttá minden felülhaladó nagy kegyességét. (*Mosheim*: 46—48. — *Trechsel*: 120. 232. — *Porter*: 11.)

Élt ekkor Genfben a több ezerre menő protestáns számüzött közt egy Trie nevű félművelt francia menekült, a kinek Arneys nevű lyoni rokona ez idő tájt levelet írt, visszaédesgetve őt a hűtlen elhagyott régi akolhoz. Trie szemmelláthatólag a Kálvin diktálása után válaszol Arneysnak s földicsekszik előtte levelében, hogy Genf mégis csak gondosabban őrködik a tiszta hit fölött, ott legalább nem nyomtatnak oly eretnek könyvet, mely káromlásokat szór a szentháromság ellen. Szavai erősítéséül mellékli a könyv czímlapját, indexét és ne-

hány kezdő ívet, megnevezvén a szerzőt, sőt meg a sajtót is, a hol e művet nagy titokban kinyomtatták.

Az előtt nyíl talált. A hitbuzgó rokon a *fennálló kath. törvények értelmében* rögtön beadta kapott levelét Ory Máténak, a tartomány főinquisitorának. Ory letartóztatta Servetet; de nem bizonyulhatván semmi reá, menten szabadon bocsátotta. Servet nem is sejtette, mely oldalról kezd fúni reá a szél s azért a biztosnak tartott fészekben, Viennében, tovább is nyugton megmaradt. Az inquisitor Arneys által szólíttatta fel Triet a titkos nyomtatvány hátralevő részének beküldésére, remélvén, hogy ez majd rávezet a szerzőre. ¹⁾ Trie akként felelt, hogy ő nem kívánta volna a dolgot nyilvánosságra hozni; de ha már megtörtént, kéri az Istent, hogy ez arra szolgáljon, hogy a kereszténység megtisztíttassék ily halálos pestistől. Ő, fájdalom, nem tudja most átadni a kért könyvet; de a helyett még erősebb bizonyítékokkal szolgál: elküldi ugyanis az eretnek Villeneuve-nek 27 drb. magánlevelét, miket önmaga saját kezével irt a genfiiek főprédikátorához. Az igaz, hogy Monsieur Calvin csak nagy nehezen bocsátotta ki e leveleket kezéből, ²⁾ mert úgy gondolkozik, hogy ő nem viseli oldalán az igazságnak kardját és inkább tanítással kötelessége megjavítani az eretnekséget, mint ilyen eszközökkel üldözni. Ámde az elmés Trie meggyőzte őt, hogy a könnyelműség súlyos vádját vonná az ő árva fejére, ha a kellő bizonyítékok beszerzésében hathatósan nem támogatná. Engedve az ellenállhatatlan erősségű intésnek, végre odakölesönözte a bizalmas hangú levelezést, nehogy Trienek Lyonban szemére vethessék az alapnélküli vádaskodást. Nehány nap múlva Trie egy gyorsfutár sürgetésére harmadik levelet is ír, melyben tovább folytatja Kálvintól kölesönzött leleplezéseit. Még azt is megígéri, hogy kellő időben megküldik a kinyomtatott mű egy hiteles másolatát dr. Villeneuve saját kezétől, mely másolat már két év óta biztos helyen Lausanneban van. (Viretnél?) Mihelyt Kálvin kezét tehet reá, azonnal elküldi külön követtől. Ugyancsak Kálvin azt a becses értesítést is közölte, hogy dr. Villeneuve egy azzal a Servettel, a ki 20 évvel ezelőtt hasonló eretnekségekkel háborgatta a német egyházak nyugalmát, a honnan csak számüzetéssel menekülhetett.

Később a Servettel leszámolt Kálvin, mikor a nyomok eltörléséhez látott, kereken eltagadta azt, hogy ő valaha a katolikus inquisitiohoz fordult volna, hogy rövid úton és nemkedvessé vált barátjain tanitanak meg őt hasznos és üdvös mesterségükre; sőt mi több, nem akar tudni utóbb a Monsieur Trie czimboraságáról is. (*Defensio Orthodox. Fidei: 34.*) „Mea opera factum fuisse affirmant ut Viennae in provincia Lugdunensi captus fuerit. Sed unde mihi tanta cum Papae satellitio repente familiaritas? Unde etiam tanta

¹⁾ A 199. lapon egy dialogusban meg is van nevezve *Servetus*, a ki ekkor úlnév alatt (Villeneuve, szülőföldjéről: Villanueváról) élt Viennében.

²⁾ Melyeket Servet „a titok pecsége alatt és barátságos megvitatás végett“ irt. *Szász Károly*: Bpesti Szemle. XVII. 1878. 237. A viennei törvényszék jegyzőkönyvének kifejezése szerint: „*Sub sigillo secreti et comme fraternelle correction.*“ *Mosheim*: 98. l.

gratia? ...“ Ő a maga részéről nem tartja hihetőnek, hogy levelek váltassanak oly egyének között, a kik között nem kisebb a különbség, mint Krisztus és Belial közt. Ily hazug mese visszautasítására elég csak a pusztá tagadás. Csakhogy eme törül metszett orthodox igazságérzet után napfényre kerültek bizonyos Trie-Ory levelek, azonkívül a viennei kir. törvényszék Servet-pörének összes iratai s angol írónk reá süti a szemérmes Kálvinra eljárása bélyegét, goromba öszinteséggel kimondván: *Ha Krisztus nem is fér össze Beliallal, a Moloch igenis összefér Beelzebubbal!* (Porter: 12—16. 67. — *Abbé Artigny*: Nouveaux Memoires. Paris. 1749. II. 63—113. — *Mosheim*: Neue Nachrichten. 90—101. Ugyanott a Kálvin eljárása is Artigny után tüzetesen megvilágítva: 49—59. — Érdekes Servet ide vonatkozó vallomása is a genfiak előtt. *Trechsel*: Protest. Antitrin. I. 285. 286. 316.)

Servet a Kálvintól kiadott levelekre börtönbe került, honnan barátjai, a kath. főpapok segítségével pénzzel bőven ellátva, ápr. 7-én kora hajnalban a kertfalon keresztül menekült. Hazája felé vette útját; de észrevevén, hogy a zsandárok, akkoriban az inquisitio vérebei, leselkednek reá, visszatért és négy hónapon át jó embereinél bizonytalan helyeken lappangott. Végre elhatározta, hogy a vallásüldözésektől szabad Nápolyban telepszik le és hogy nagyobb feltűnés nélkül tehesse, gyalog kelt át a francia határokon s gyalog haladt tova a lyon-genfi nagy országuton. (*Mosheim*: 70—73. — *Trechsel*: I. 298. — *Porter*: 16.)

Aug. 12-én este érkezett meg Genfbe gyalogszerrel, egyedül. Csak mint fogoly hagyta el a tóparti kis vendéglőt, a hova megszállt éjjelre. Nem beszélt Genfben senkivel, a fogadóst és fogadósnét kivéve, kiknek segélyével csónakot bérelt ki, mely őt másnap Zürich felé elszállítsa.¹⁾ Úgy látszik, nem kevésbé feltűnt, hogy a szent vasárnap akart oly sürgősen elutazni. Az is feltűnhetett, hogy a tudós idegen nem kívánta fölkeresni a híres főpapot, kinek a genfi tanács végzése szerint „az utasok ellátása is sok költségébe került.“ (*Révész* 91.) Kálvin rendes kémei, a Genfben hemzsegó francia menekültek aztán elvégezték a többit. (*Nisard*: Francia irod. tört. I. 298.) Szász Károly szerint maga a mindenható diktátor vette volna szemügyre a nem kálvinista idegent.²⁾ (*Bpesti Szemle*. XVII. 237.) Kálvin maga

¹⁾ Kálvin ügyvédei e ponton azt szeretnék elhithetni olvasóikkal, hogy Servet már jul. közepén megérkezett Genfbe s ott titokban lappangva, a nép közt zavargást igyekezett indítani s Kálvinnal szemben egy egész hónapig terjesztgette a maga nézetit. E neveltséges mesét mind a periratok, mind maga az ítélet határozottan megzafolják. (Lásd a 28. és 29-dik kérdést és feleletet. *Trechsel*: I. 303. 306.) Maga Kálvin így pirit rá Révész könyvére: „Itt akart kereszttül utazni.“ (*Kálvin élete*: 180. l. Vesd össze a nyomban előtte álló időtlen gyanúsításokkal!) Ugyancsak ő így nyilatkozott Sulzernek: „Per Italiam (Galiam?) erravit fere quatuor menses.“ (*Epp. et Resp.* 114. ed. 1575.) Csupán ahhoz fér némi kétség, vajjon aug. 12-én este vagy 13-án reggel ment be a határszéli Le Luyset falucskából a városba. (*Wallace*: Antitrin. Biography. I. 434. 435. — *Porter*: Servetus a. Calvin. 16. — *Encyclop. Brit.* 9. edit. XXI. 685)

²⁾ V. ö. „Emlékező tehetsége csudával határos erejű vala. A kit egyszer meglátott, ha csak néhány percze is, azt évek múlva bizton megismerte.“ *Révész*: 287.

homályban tartotta a fölismerés kétes dicsőségét. (*Epistolae et Responsa*. 70. — *Trechsel*: I. 223. — *Révész*: 180.) Csak az az egy bizonyos, hogy csupán egyedül maga Kálvin követelte az egyik syndikustól, hogy az átutazó idegent letartóztassák. ¹⁾

Maga Kálvin elég merész bevallani azt, a mit a genfi köztudat úgy is jól ösmert s azért mindeddig egyetlen történetírójának sem jutott eszébe e több mint kétségtelen tényt megtagadni, vagy merőben elhallgatni. De arról már egyik sem emlékezik meg, hogy a régi Genfnek Kálvin szabta törvényei között az is ott állt, hogy *csak a halálra méltó bűnösöket szabad vasárnap fogságra vettetni*. (*Porter*: 17.) Ezért akár Henry, akár Révész akarná elhívetni velünk azt, hogy Kálvin Servet elfogatásával nem annak halálára nézett, a mustármagnál nagyobb hitet, mely hegyeket kimozdit helyéből, „csendes mosolyal“ kell visszautasítanunk.

— Non dissimulo me authore factum esse! (*Def. Orthodox. Fidei*. 34.) Unus e Syndicis me auctore in carcerem duci jussit. Ezt mondja maga a „hősies eljárásu“ Kálvin. Már most tovább is a debreczeni történetíró stylusaként: „A genfi *alaptörvények* szerint azonban, törvényes kereset egyetlenegy oly ember ellen sem indíthatott, a ki ellen bizonyos *határozott vádló nem lépett föl nyíltan*; sőt magának ezen vádlónak is letartóztatva kellett lennie, mégpedig oly feltétellel, hogyha a vád igazolva nem lesz, akkor ő fog akként bűnhődni, a mint a vádlott bűnhődött volna.“ (*Révész*: Kálvin élete 181.) Mily szép (?) vagy legalább is elég kedvező alkalom nyílt volna most Kálvinnak saját példájával szentesíteni e maga alkotta törvényeket. Ámde a törvényszerzők szükség esetén törvényrontók is lehetnek. A genfi börtönök egészségtelen dohos oduk voltak, már csak a Kálvini felfogásnak megfelelően is, mely szerint a bűnösök menthetetlenül el vannak veszve mind a jelen és mind a jövő világra nézve s megtartásukról ugyan miért gondoskodjanak. ²⁾ Kálvin maga pedig gyöngye egészségtelenségű volt, épen mint Servet. A mellett a bírák informálását, kellő kikeményítését el ki láthatta volna, ha Genf világitó fáklyáját a világtól elzárva fogságban tartják. Mindenképen helyettes után kellett tehát néznie, és ez a helyettes nem Kálvin valamelyik tisztvárosa volt, nem valamely tanult vagy művelt egyén, a kinek tiszteletreméltó állása, fenkölt gondolkozása és becsülő jelleme egyaránt kezeséget nyujtanak mind a törvényszék és mind az egész világ előtt, hogy a védtelen álló fogolylyal a megindított per folyamán semmi méltatlanság nem történik; hanem a Kálvin-féle vád méltó képviselője, a „legnagyobb reformátor“ méltatlan helyettese, egy több mint kétes, homályos individuum: „Nicola de la Fontaine de St. Gervais

¹⁾ V. ö. „Minden nyilvános dolgokban a syndikusok a lelkipásztorokkal együtt lépnek fel.“ *Révész*: 104.

²⁾ A börtönjavítás eszméje is, ha nem csalódunk, épen magából Genfből indult ki hódító útjára; de csak akkor, miután előbb Kálvin maga végképp kitelepedett onnan.

au Vexin, françois, *habitant de cete cité.*“¹⁾ Ezt a Nicolast irataiban Kálvin szerényen a maga szolgájának nevezgeti: *mon serviteur, Nicolas, Nicolaus meus.* Servet is úgy tiszteli meg a per folyamán Kálvintól eltanult kifejezéssel. Valójában pedig nem más volt e Nicolas mester, mint cselédje és szakácsa Kálvinnak. *Coquus Calvini*, mint az egykoru gonosz nyelvű Castallio mondja.¹⁾ Ugyancsak Castallio szerint: „Az igazi vádló, Kálvin, képtelen lett volna intézni az egész ügyet Servet ellen, ha a törvénynek engedve, magát fogságra adta volna.“ Kálvin barátai között pedig hamarjában nem akadt alkalmas vállalkozó, ki a veszélyes ügyet a nagyhirű eretnek tudóssal szemben fölvenni merészelt volna. (Lásd ezen „nyomorult,“ „tudatlan“ eszköz alapos megmosdatását. *Contra Libellum Calvini*: 131. és *Porter*: 17—19. — V. ö. *Henry*: *Life of Calvin* II. 193.)

Igy megvetvén jó előre az alapot a protestáns inquisitio fölemelendő nagy épületéhez, 1553. aug. 14-én, a hét első napján, megjelent Miklósunk a hatóság előtt s ott kijelentette, hogy főbenjáró bűnvádi keresetet indít önmaga neve alatt és saját jószántából Servet ellen és hogy kész e nehéz vád kellő beigazolásáért a törvény értelmében fejével is kezeskedni, ha kell, még életét is lekötöni. Vagy mint az érdemet elismerő Kálvin magát egy levelében oly sokat mondólag kifejezi: „*Nicolaus meus ad capitale iudicium poenae talionis se offerens, ipsum vocavit.*“ (Farelhez 1553. aug. 20-án. *Epist. et Resp.* 114. — *Trechsel*: I. 223. 224. — *Porter*: 19. 67.)

E bejelentésre Fontainet őrizet alá vétették és az elővizsgálatot nyomban megindították a két fogoly ellen. Panaszlevélről az önfeláldozó szolga számára természetesen a hü gazda gondoskodott, ki a hétfőre virradó éjjelt 38 vádpont összeszedésével és tollba mondásával töltötte. E vádak Servetről, mint „nagy eretnekségek terjesztőjéről“ szóltak. S e nehéz vádak közül a legsúlyosabb, mely talán épen súlyánál fogva leghátul esett, úgy hangzott, hogy Servet (az ő magánirataiban és világ elé nem bocsátott műveiben) Monsieur Calvin személyéről tiszteletlenül nyilatkozott. (*Def. Orthodox. Fid.* 35. — *Trechsel*: I. 224. 289. — *Porter*: 19. 20. — *Rérész*: 181. 182.)

Kedden a kérdéseket és Servet feleleteit a közönséges tanácsgyűlés elé vitték. Fontaine ekkor a fogságból elbocsáttatását kérte, mivel az általa beadott vádak már is eléggé ki vannak mutatva. A tanács feljesítette kérését; de kötelezte egyszersmind őt a vádak további fentartására. Kálvin Antal, a reformátor testvére, vállalt érte kezességet. Másnap Fontaine Colladonnal, egy törvénytudó francia menekülttel (szintén Kálvin embere) jelent meg a tanács előtt, a ki oly nagy hévvel vetette magát a fogoly faggatására, hogy a bírák

¹⁾ S így tehát még csak nem is „*Bourgeois de Genève*“, mint Kálvin maga és testvére voltak. Lásd *Trechsel*: I. 285. 292.

²⁾ A fenmaradt periratok Kálvin masztkjáról gazdája tekintetiért elég udvariásan szólnak; de mégsem volt azért „irnoka“ is egyszersmind, mint ezt ügyvédei a „fölbérelt vádlóról“ elhitetni szeretnék. V. ö. *Porter*: 18. 19. 67. — *Wallace*: I. 435.

kénytelenek voltak félben szakítani az ülést. (*Porter*: 19. — *V. ö. Wallace*: I. 436.)

E fordulat magát Kálvint is szinfalak elé szólította. Nem haladt az ügy az ő várakozása szerint s ezért szükségesnek látta maga részéről is a nyílt fellépést. Aug. 17-én, csütörtökön, megjelent ön-maga is személyesen a tanács előtt, mely épen akkor tanácskozó ülést tartott s nem mint törvénytörő testület volt összegyűlve. Vádolni kezdte Kálvin ott a távollévő foglyot sok „hamis tévelygéssel.“ Megtámadta az egyik bírót, a ki megelőző nap mentegetni próbálta azokat, a kik némi tudomással birtak Servet könyve készülő kiadása felől. Merészen kinyilatkoztatta, hogy nem kívánja menteni magát, a mért szolgáljának megengedte, hogy nyilván fellépjen, mint vádló, Servet ellen; sőt engedélyt kért maga számára is, hogy ő is segíthesse a hü Nicolast a vádak eladásában.¹⁾ A tanács a kérelemre engedélyt adott Kálvinnak: segítse a vádlót, hogy a fogoly tévelygései minél jobban kiderítenek s megengedte azt is, hogy segítségül bárkit is maga mellé vehessen. Ez időponttól kezdve Kálvin saját hitelét és tekintélyét kötötte a Servet elítéléséhez. (*Porter*: 19. 20. 67. — *Rilliet* translated by *Tweedie*: Calvin a. Servetus. Chap. IV. — *Dyer*: Life of Calvin. Chap. X. — *V. ö. Trechsel*: I. 228.)

A tanács most már szünetet tartott a megújítandó perben egész aug. 21-ig. Kálvin két buzgó ügyvéde, Rilliet és Tweedie, szerint e szünetet nagyon is jól felhasználta. Beszélt az egyes bírakkal, erősítette őket a Servet bűnössége egyes jeleinek fölismérésében, a kit nem úgy festett le előttük, mint az ő theologiai ellenfelét, hanem mint megátalkodott ellenségét a ker. hitnek. Lám kath. részről már elítélték őt; vajjon a tiszteletes genfi tanács lanyhábnak mutatná magát a babonás pápistáknál Isten tisztességének megvédelmezésében? ... (*Calvin a. Servetus* 122. — *Porter*: 21.)

Porter itt ismét fejét rázza Kálvin nem épen „hősies eljárása“ felett. Igen erős szavakkal gyalázatot és órgyilkost (assassin) emleget. Különösen az esik neheze, hogy Kálvin mindezt Servet tudta, sőt kihallgatása nélkül cselekedte és hogy feltűnő szerényen elhallgatta a viennei törvényszék tekintélyére hivatkozásnál az ő nem utolsó érdemét, hogy t. i. szintén ő volt ugyanott is: bujtogató, feladó, vádló és tanu — egy személyben, — csaknem szakasztott oly módon, mint Genfben. Hát arra a ravaszágra mit mondjunk — kérdi a megbotránkozott angol író — hogy Kálvin előbb a katolikusokat ingerli a Servet üldözésére a protestánsokra való utalással és most a protestánsokat unszolja vetélkedésre a katolikusokra rámutatással. Való-

¹⁾ Kálvin e fellépését illetőleg szintén hozzá látott a nyomok eltörléséhez, az egész lelkészi testület tekintélyét igyekeztén belevonni kényes ügyébe. (*V. ö. Epp. et Resp.* 114. edit. 1575.) Trechsel sovány kivonata a periratokból e helyen nem nyújt elég felvilágosítást. Azonban lásd *M. Rilliet* nevezetes művét: *Relation du Procès Criminel... contre M. Servet: d'après les Documents Originiaux*, 1844, a melyet Tweedie „Calvin and Servetus“ cz. alatt adott ki angol nyelven.

ban Kálvin, ha hitelt adhatunk a Porter elismerésének, egy igen ügyes és tudós férfi volt! (*Servetus a. Calvin*: 21. 22.)

Kálvin nyílt fellépésének mindjárt legelsőbb abban nyilatkozott hatása, hogy a jó Nicolas és hűséges kezeze feloldatott minden további felelősségtől s a tanács a Kálvin iránti tekintetből ezentul a hivatalos államügyészre (Pigot, francia menekült, szintén K. embere) bizta az ügy tovább vitelét. Ámde a vezetés nem lőn csak pusztán egyedül reá hagyatva, mert aug. 21-én, midőn épen a boldogtalan viennei nyomdász Chatillonban elfogott levelét olvasták fel, egyszer csak megnyíltak a magas nehéz ajtók s azokon át nemcsak Kálvin, hanem magával hozott kíséretében a genfi összes papság fekete serege megjelenik a meglepett fogoly előtt. (*Rilliet*: 124. — *Porter*: 22. — *Wallace*: I. 437.) Támadt csakhamar rá nagy zsinat a szegény körülfogott vádlott körül, mint mikor varjak támadnak rá a magában vagdalkozó sebesült sólyomra. Az „*essentia*” és „*substantia*”, „*persona*” és „*hypostasis*” szavak csak úgy röpködtek, mint kitépett tollak az üres levegőben. A bámész városatyák nem győztek pápjaik nem is sejtett bölcsességén eleget álmélni. (V. ö. *Trechsel*: I. 299. 300. — *Porter*: 22.)

Az új vádlóval természetesen a nyomozást is teljesen újra kellett a tanácsnak kezdeni. A Servet ellen emelt vádak különfélék voltak. Kálvin vádolta őt azzal, hogy Ptolemaeus után kiadott földrajzi művében Palestináról azt merészli mondani, hogy semmiképen sem lehetett egyike a világ legtermékenyebb országainak. Mindenki tudja, hogy ez igaz is; de a vád orthodox éle úgy volt irányozva, hogy Servet ez állítással meghazudtolja Mózes könyveit, vagyis a szentírást és gyalázatos bántalommal illeti magát a Szentleket. ¹⁾ Vádolta őt Kálvin azzal is, hogy a Pagnin-féle biblia jegyzeteiben a próféták több helyét, mivel betű szerint beteljesedtek már régen Krisztus urunk születése előtt, csak másod értelemben mondja reá, mint Messiásra alkalmazhatóknak. Kálvin maga is ugyanezt az észszerű rendjét követi a theologusok írásmagyarázásának, a mint Commentárjai bizonyítják: Servetre nézve mégis mindebből azt hozza ki, hogy ő kedvez a zsidóságnak és ördögi gyönyört talál a ker. hit felforgatásában. (*Porter*: 20.)

E vádakhöz járultak még nézetbeli eltérések a *kálvinista* szentháromság, a fiu és szentlélek, eredendő bűn, eleve elrendelés és gyermekkeresztelés felől, mely utóbbit Servet sehohsem tudta megtalálni a szentírásban. A vádak Ptolemaeus és a Pagnin-féle biblia kiadásaira voltak alapítva s a Kálvinhoz irt magánlevelekre, melyek most nála úgy hiszszük csak hiteles (?) másolatban lehettek meg; azonkívül egy kézirati műre, melyet Kálvin még 1546-ban visszatartott a hiában sürgető Servettől s végre az Institutiók szélére jegyzett kri-

¹⁾ V. ö. Révész dicsőítésével, mely oly jellemzőn és oly szomorú igazsággal illik e gonosz vádakra: „El lehet képzelni, hogy mily *kitűnő hasznát vette* e ponton Kálvin a maga *átható eszének*: s rendületlen következetességű erős dialecticájának. Ezek erejével vezette és intézte ő a vitát *ugy*, miszerint Servet a *nélkül, hogy akarta vagy talán észre is vette volna*, maga volt kénytelen elösmerni (?) és nyilvánítani (!) nézeteinek *iszonyu képtelen (!) következtéseit*, a melyekre a *birdk, sőt maguk a libertinek is megborzádtak.*” *Kálvin élete*: 183.

tikai észrevételekre. Mind e vádak ellen Servet nyíltszívéleg, bátran és nem kis tehetséggel védte magát. (*Porter*: 20. 21. — *Rilliet Tweedie*: Chap. IV. — *Dyer*: Ch. X. — *Henry*: Part III. Ch. 4. — *Bock*: Hist Antitrin. II. 365. — *Trechsel*: I. 224—233.)

Érdemes itt az is némi figyelemre, hogy a vádlottnak élete függött e vitatkozás kimenetelétől, melynek kiválóan tudományos voltát és a példátlanul eszes „európai értékű reformátor“ hatalmasan fennszárnyaló értelmi fölényét nem győzi Révész ur az ő vakulj-magyar olvasóinak eléggé szeme elébe rakni. Ugyde hát Servet is el volt látva a nemes ellenfelektől a vita sikeres folytatásához nélkülözhetetlen minden eszközzel, holmi szükséges könyvekkel, forrásművekkel és jegyzetekkel, sőt tanácsadó, segítő és részvevő társakkal is... „*Könyvet adtak neki bőven!*“ „Ezeket részint a tanács szerzette meg, részint Kálvin adta a maga könyvtárából“, állítja Révész Imre. (*Kálvin élete*. 183. 186.) „Bármely könyvet megküldött, a mit Servetus kívánt“, állítja Henry. Rilliet is dicsőíteni próbálja e kényes ponton Kálvin nemeslelkűségét. (Bock, Wallace tulsiklanak rajta.) A meztelen valóság ellenben abból állt, hogy a tanács, mielőtt Kálvin bele szólhatott volna, megengedte a vádlottnak, hogy saját költségén el láthassa magát oly könyvekkel, mik Genfben és Lyonban kaphatók.¹⁾ Így jutott a fogoly kezéhez Irenaeus (Bázel, 1528), Tertullianus (Bázel, 1528) és Ignatius műve. Egy negyediket később Kálvin útján kapott, a ki magával hozta azt a tanács elé s azt sem bánta, hogy Servet is belétekinthessen. Nem áll tehát az, a mit a nyomok eltörléséhez látó Kálvin állitana a könnyenhivők számára, hogy t. i. ő szívesen kölcsönzött (volna) neki *nehány könyvet* az ő saját könyvtárából. (*Porter*: 22. — *La Roche*: Memoirs of Literature. III. 1712. (Life of Servetus.) — *Impartial History of M. Servetus*. London, 1724. 111. — Vesd össze a pörmellékletek fenmaradt hivatalos jegyzékével *Trechsel*: I. 320. V. ö. 301.)

Hogy mily nemes ellenfelek álltak itt szemközt egymással, jellemzón mutatja a következő jegyzőkönyvileg fentartott eset. Könyörgött fogságában Servet, adjanak neki valami papiroost és hozzá kellő írószereket, hogy kérelmet írhasson ügyében a tanácsnak. A börtönőrnek a tanácsurak nagy kelletlen megrendelték, hogy egyetlen iv papiroost (une feuille de papier) nyújtson be neki és nem többet; a mellett keményen meghagyták, hogy jól vigyáztasson, nehogy a veszedelmes gonosztevő valamely idegen jóakarója tanácsával élhessen.²⁾ A megirt kérelemben Servet utalt arra, hogy mind a próféták és mind az apostolok idejében, sőt az első keresztény egyházaknál is ösme-

¹⁾ Bezzeg Kálvin a maga részére mindent elkövetett, hogy oly könyveket, melyekből Servet ellen vádakot kovácsolhat, megkaphasson. Így Servet első híres műve, a „De Trinitatis erroribus“ egy példányáért mindenfelé irt barátjaihoz. *Trechsel*: I. 225. 228. 229.

²⁾ V. ö. Servetus in vinculis sic habitus est, ut eum convenire nemo nisi magna autoritate praeditus posset, nisi qui Calvinii amicus esset. (*Hist. de morte Serveti*.) Moshaim után *Trechsel*: I. 227. — Omnes ad eum aditus iis, qui eum consolari aut ei consilium dare possent, diligentissime praeclusit. *Contra libell. Calvinii*: 25. *Trechsel*nél u. o.

reflen volt ez az ujdonsült szokás, hogy valakit üldözzenek a közönségestől eltérő tanvéleményért. Ő semmi néven nevezhető sérelmet vagy merényletet sem követett el Genf ellen vagy bár genfi területen; sem a genfi nép közt semminemű zavart nem indított, vagy a legkisebb megbotránkozást sem szerzett: következésképp nem is lehet felelős isten és e világ szerint az őt nem tudni mi okon vád alá fogott városi hatóságnak. És álljon bármiként a dolog, az el nem tagadható, hogy ő idegen létére, ismeretlen a genfi törvényekkel és járattal a genfi törvénykezésben: azért hát kéri a városi tanácsot, engedjék meg neki, hogy védelmére és a szükséges tanácsadóul magának ügyvédet fogadhasson. (*Porter*: 22. 23. — *La Roche*: *Life of Servetus után Impartial. Hist. of M. Servetus* (London, 1724) 111. 112. — *Trechse'*: I. 301. — *Bibliothèque Anglaise*. II. 1. 135.)

A tanács minden emberiességet levetkőző felelete, melyet szemelláthatólag maga Kálvin fogalmazott (eltekinthetve a felsorolt theologiai és történelmi sallangoktól, melyekkel szokott tudós módon fölékesítve) velejében a dolog érdemére nézve úgy szólt, hogy a vádlott sokkalta járatosabb a hazugságokban, mintsem ezekben *ügyvéd segélyére is volna szüksége*. Nem is akadna senki, a ki tudná vagy akarná támogatni őt *szemtelen hazudozásaiban és iszonyu szándékaiban*. Bűne sokkal utálatosabb is a tanács előtt, hogysem ügyvédet bocsássanak az ő rendelkezésére avagy védelmére és ily nyilvánvaló vétkeknél nincsen a világon oly ügyvéd, a ki a legkevésbé is valamit használhatna. Ime a nemes genfi tanács az ő Kálvinja kedvéért még ítéletet is mond, mielőtt magát a vizsgálatot befejezte volna! (*Porter*: 23. — *Trechsel*: I. 236. 237. 307—312. — *Christian Reformer*: III. 13. — *Dyer*: 334.)

Servet kérelme aug. 22-én kelt. Ugyanaz nap a genfi tanács is irt a viennei törvényszékhez, szíves felvilágosítását kérvén Servet ügyéről. A viennei kath. hatóság kartársi szíveséggel küldte el ítélete mását; de a tanuvallatást, mit pedig a genfiak a kellő tapasztalat és okulás szerzése végett leginkább vártak, könyörtelenül visszatartotta. A kísérő levélben a kormányzó (Vibailly), kit Servet elszökésének gyanuja terhelt, köszönetet mondott a genfieknek vigyázó éberségükért, hogy az ő foglyukat szerencsésen letartóztatták s kérte, adják ki őt, hogy érdeme szerint bánhassanak el vele. Servet könyvekkel szemében könyörgött a tanácsnak, ne adják őt a kath. inquisitorok kezébe; inkább tartsák tovább is Genfben és lássák el ott perét: ő kész alávetni magát bárminő kemény ítéletüknek. A bírák nagy részének tetszett a megható bizalom, mely a pápisták babonás szertartásaitól és pestises törvényeitől az ő igazlító bölcsességükhöz föllebezett. Visszavitték tehát őt közös akarattal büzhödt börtönébe, de a mely mégis az életnek némi halvány reményével kecsegtetett. A mint Porter keserűen megjegyzi: ez volt az egyetlen kérés, a mit ők valaha Servet iránt teljesítettek. (*Porter*: 23. — *Trechsel*: I. 240. 298. 315—317. — *Mosheim*: 71—73. — *Artigny*: II. 113. — *Wallace*: I. 438.)

(Hatodik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Párisi levél.

Páris, 1893. július.

(A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulat gyűlése Havreben. — Munkácsy képe a festők salonjában. — Egyházi ujdonságok.)

Szerkesztő Ur!

Rendes eljárásom, hogy levelezésemben minden érdekes mozgalmat ismertetek, mely a francia protestánsok körében előfordul, legyen a mozgalom keletkezésében, hanyatló félben vagy átalakulásában. Egyről azonban még nem szóltam: „A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulatról.“ Egyébiránt a társulat nem rég alakított meg véglegesen. Eleinte bizonytalanságban voltak, hogy mely módon működjék a társulat. Több kísérletet kellett tenniök, míg erre nézve megállapodhattak. Aztán számba kellett hogy vegyék a tagok számát, hogy fenn lehet-e a társulatot tartani. Ma már ezek a kérdések mind rendezve vannak és a társulat halad a maga zajnélküli, de biztos útján. Azidén Havreben az ötödik összejövetelt tartotta. De hogy annál jobban megismertessem működésüket és célját, eredetéről kell szólnom s főbb szabályait adnom, melyek megjelelik a követendő és elérendő célt.

1888-ban néhány lelkes és világi ember jött össze Nimesben, hogy protestáns társulatot alakítsanak a társadalmi kérdések tanulmányozására. Ugyanakkor alapszabályokat készítettek, melyek közül a főbbek: „A társulat felhívást intéz, véleménykülönbségre nem tekintve, az összes protestánsokhoz, férfiakhoz és nőkhez, a kik felelősséget és kötelességet éreznek a jelenlegi társadalom szenvedéseivel és veszedelmeivel szemben és a kik készek a társulat szervezésében, valamint az egyének életében a Jézus Krisztus által hirdetett igazságosság és szeretet-elvét alkalmazni.“ — „A társulat segíteni fogja tagjait a nemzetgazdaság tanulmányozásában és a társadalmi reformra célzó különböző kísérleteikben.“ — „Erkölcsei és vallási alapon állván, arra törekszik, hogy keresse és felderítse mindazt, a mi a fenn-

álló dolgok rendében az igazsággal és a solidaritással ellenkező, mindazt, mi az egyének erkölcsi és vallási fejlődését, következőleg üdvét akadályozza.“ — „Azt ismeri nemes feladatának, hogy munkáljon ama rossz állapotoknak, a melyek miatt szenvedünk, a javításán, megmondva a keresztényeknek társadalmi kötelességeiket, segítve a testvériség és jobbitás munkái kezdésében és hatva a közvéleményre és a közhatalmakra, hogy a szükséges reformok elhatározottassanak.“ — „A választmány pályázatokat hirdet elméleti és gyakorlati társadalmi tanulmányokra s azokat külön füzetekben vagy időszaki iratban kiadja vagy kiadásukat elésegíti; a protestánsok közt köröket szervez a társadalmi tanulmányra és tevékenységre stb.“

Íme a cél és eszközök az alapszabályokban világosan megjelölve. A társulat már megkezdette munkáját s elnöke egy világi ember, a nagyon erélyes Boyne. Az első két évben a társulatnak kevés tagja volt, mert nem is ismerték még eléggé e társadalmi munka fontosságát. De lassanként az elnök erdélye és Comte Saint-Etienne-i lelkész közreműködése következtében a mozgalom nagyobb terjedést vett és a tagok száma felszaporodott. Két lapot alapítottak, melyek ismertessék a társulatot. Az egyik a „Revue du Christianisme pratique“ Chastand lelkész szerkesztésében; a másik pedig a Boyne által alapított és szerkesztett kitűnő közlöny: az „Emancipation.“ S utjabban még egy harmadik lapot is nyertek: „Le relèvement social“-t, melyet Fallot lelkész alapított s ajánlott fel a társulatnak és most az említett Comte lelkész szerkeszt. Most már semmi kétségkedés se tapasztalható a protestánsoknál a vállalat értékére nézve. A mindenféle természeti és erkölcsi nyomor közepett némelyeknek erőszakos elégtételeivel, másoknak meg közönyösségével szemben a szív és akarat emberei felfogják, hogy nekik valamit tenniök kell és napról-napra mind számosabban jelentik be csatlakozásukat a társulathoz. A múlt évben a Marseilleben tartott gyűlésen, mely már a negyedik volt, azt az örvendetes jelentést lehetett tenni, hogy a társulat szépen halad. Ez évben tartott gyűlés Havreben pedig valóságos diadala volt a társulatnak. Nemcsak hogy számosan voltak jelen az ország minden részéből, hanem köztük több jeles férfi, liberalisok és orthodoxok egyaránt. A gyűlésen a legjobb hangulat és testvéries érzet uralkodott. A legnagyobb lapok is közleményeket hoztak a gyűlés lefolyásáról és ismertették a társulatot. S így azt lehet mondani, hogy a társulat már biztos alapot nyert, hogy virágozni fog és dicsőségére lesz a francia protestantismusnak. De talán azt fogják mondani, hogy ez az új vállalat teljesen hasonlít a *socialis-*

*mus*hoz. Ez igaz, de a jelen pillanatban ki nem foglalkozik bizonyos mértékben a socialismussal és néha a nélkül, hogy ismerné. De aztán különbség van socialismus és socialismus között. Hogyha van rossz socialismus, van jó is, mely az igazságosságon és szereteten nyugszik és ez utóbbi az, mi a társulatnak jogczimet ad. Különben nem adhatnék arról jobb jellemzést, mint a milyent arról egy kitünő gondolkozó, a társulatnak egy tagja, Sabatier tanár adott, kinek munkáit gyakran idézem s ki most is egy kitünő tanulmányt olvasott fel a Havre-i gyűlésen. Ime mit mond ő a követendő munkára: „Érdekös jelenség az eddig nagyon is elszigetelt huguenotta lelkiismeretnek emez ébredése a társadalmi kérdések iránt. Hogyha Proudonnal úgy határozzuk meg a socialismast, hogy az élő aspiratio a társadalmi tényleges helyzet javítása iránt, akkor joggal mondhatjuk, hogy a protestantismus is megnyilt a socialismusnak. Mennyire korlátolt az még ma, de mint lesz hovatovább az értelmi, erkölcsi és politikai életnek solidaritása minden társadalmi körben minden országban! Ugyanazok az áramlatok érezhetők mindenütt. A régi korlátokat többé fentartani nem lehet... A szellemeket és sziveket mindenütt ugyanazok a nézetek és szükségek foglalják el. S ha a forradalmi köröknek meg van a maguk Baudinjok, Laforge-ok, a katolikusoknak Mun-jok és Garnier abbéjok, a protestantismusnak is van Fallot-ja, Comte-ja, Boyne-ja, Gide-je, Wagner-je és hozzájuk hasonlók, a kiknek buzgósága nem kevésbé nagy és tevékeny.“

„De sietek hozzá tenni, hogy a socialismus nem mindenütt ugyanaz. Más a forradalmiak socialismussa, más a catholicismusé és nagyon is más a protestáns socialismus. Ez utóbbit két eredeti jó vonás különbözteti meg. Mindenek előtt az, hogy az *egyéni* és nem is lehet más. Az egyéni lelkiismeretnek a felszabadítása, az Istennel egyenes közlekedésben való ember belső személyisége, mely a hit által minden zsarnokságnak legyőzhetetlen s csaknem megsebezhetetlen, ez a protestáns életnek elve s mintegy elidegeníthetlen kiváltsága; egy elv, mely az élet minden ágában könnyen látható hatásokra fordítható át, s főleg a társadalmi életében és a kölcsönös segélyezésében. Az ujkori socialismusban a protestantismus van hivatva arra, hogy a szabadságot megmentse. Sehol sem fog a materialista collectivismus erélyesebb és megfontoltabb ellenzésre találni, mint ennél.“

„A protestáns socialismusnak másik megkülönböztető vonása, hogy az lényegesen *erkölcsi*, inkább erkölcsi, mint vallási. A mihez az emberben a felhívását intézi, az a felelősség, s következőleg a kötelesség érzete. Eszménye nem annyira földi paradicsomot készíteni

az emberek számára, mint inkább fegyvereket az erkölcsi harcra, hogy a szellemi szabad lények magasabb méltóságához emelje, kik a boldogság és béke forrását önmagukban hordják. Mindenki úgy fogja felfogni, hogy az a tudatlan és azonnal való élvezetre vágyó tömeg előtt nem lesz népszerű, de azt is látni fogják, hogy mily szolgálót fog az annak a mozgalomnak tenni, mely Franciaországban minden szellemet a társadalmi reformok felé hajlit, ha egyszer az embereket bármi kis mértékben is áthatja emez erkölcsi aspiratio, az egyéni lelkiismeretnek eme tisztelete.“

Ime világosan megjelölve, hogy a társulat a javítás, a társadalmi szabadítás, az erkölcsösítés munkáját akarja követni, nem valamely új és rendkívüli dolognak a feltalálása által, hanem az egyes, külön való tapasztalatoknak a gondosság és tevékenység közösségébe való egyesítése által. És ez teljesen a kereszténység szellemében van. És azokon a tanulmányokon és munkákon kívül, melyek az évi gyűléseken olvastatnak és vitattatnak meg, s melyeket úgy lehet tekinteni mint elméleti részt, van a gyakorlati rész, mely társulatok alapítása a kölcsönös segélyezésre, menedék helyek felállítása és minden az erkölcsösítésre, a kített gyermekek, az elhagyottak és elesettek támogatására nélkülözhetlen dolgok.

Miután már ezekből lehet látni, hogy mit akar „a társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulat“, röviden jelezhetem a havre-i gyűlés lefolyását, mely juniusban tartatott. Fontanes lelkész imája és rövid beszéde után — ki maga is az utóbbi években sokat tett, hogy a közfigyelmet a társadalmi kérdésekre irányítsa. Boyne az elnök vette át a szót. Emelkedett szellemű értekezésben kimutatta a társadalmi kérdés jelenlegi állapotát, felmutatva a különböző iskolák eszméit, melyek azt hiszik, hogy megtalálták a társadalmi kérdés megoldását, de a melyeknek törekvése csak csalódásokban végződött. Támadta az erőszakos forradalmasokat, kiknek iránya a semmire vezet, s másfelől a közönyös és föltétlen megelégedetteket, kik önzőleg élnek. Ezekkel szemben arra hív fel minden jó polgárt, minden jóérezsű embert, kik kötelességüket felfogják és felebarátaik iránt szeretetet éreznek, hogy csatlakozzanak a munkához az által, hogy alakítsanak ugynevezett „evolutionista“ köröket. Ez által megmutatta azt, hogy nem akar vak ugrást tenni abba, mit még nem ismernek, sem pedig makacsul ahoz ragaszkodni, a mi nem tökéletes, hanem az ismert tökéletlenről okos evolutioval a jobb ismeretlenre menni, javítva a tökéletlent. Tehát sem forradalmi erőszakosságok, sem boldog mozdulatlanság. Mindezek az eszmék,

melyeket csak röviden említettem, meggyőzőleg és rokonszenvesen voltak kifejtve és tapsokat arattak. Comte lelkész arról a munkáról beszélt szerényen, mit ő a Saint-Etienne-i bányavidéken teljesít. Nagyon szerényen beszélt, mert tudja van, hogy mily nagy szerepet játszik a bányász munkások és munkaadók közt, kik őt egyaránt szeretik. Békitő szerepet játszik köztük és sok kérdés szerencsésen oldatott meg az ő közbejövetele által. Azután még több értekezés következett. Fuster ifju jogászé: „A protestáns ifjuság társításáról a társadalmi tevékenység tanulmányozása szempontjából.“ Nagyon érdekes részleteket mondott el az ifjuság szelleméről és jó akaratáról, melylyel a társadalmi kérdések iránt érdeklődik. Felemlített egy értekezletet, melyet az iskolák negyedében Párisban a télen tartottak, a hol sok tanuló volt jelen. A gyűlés elhatározta, hogy Párisba egy albizottságot állít fel. Azután Babut, nîmes-i lelkész szólott: „A munka törvényéről a biblia szerint.“ Bajos lenne e nagyszerű, mesteri tanulmányt elemezni. Egyhangu vélemény szerint alig lehet a biblia könyveit jobban ismerni és abból alaposabb tanulmányt közölni, mint a milyent felolvasó tett. Sokan azt gondolták, hogy miután az útkot idézte, melyről a teremtés könyve beszél, ez mindössze a bibliai tan a munkáról. Felolvasó tudományosan és egyszersmind szépen mutatta ki, hogy ez teljesen téves. Az Isten gondolatában a munka egy jótékony törvény; hogyha gyakran káros hatású is, annak maga az ember az oka . . . A harmadik tanulmány a Sabatier tanaré volt egy kényes tárgyról: „Az atyaság kereséséről.“ Az erkölcstannak meg van a joga, hogy ezt a kérdést feltegye, habár az a joghoz tartozik, hogy azt törvényhozásilag megoldja. És a tudós tanár rendre vette mindazokat az ellenvetéseket, melyeket a polgári törvény e pontra vonatkozó reformja ellen tesznek, mint a nép előítéletei, a törvénytevők elfogultsága a szöveg iránt stb. Azt kívánta, hogy az erkölcsi elv az ember polgári felelőségéről emeltessék érvényre a nővel s főleg a gyermekkel szemben . . . E munka nagy hatást tett a hallgatóságra. A gyűlés első napja estve predikálással végződött a havre-i nagy templomban, hol Roberty párisi lelkész mondotta a beszédet. Egyhangu vélemény szerint ez egyike volt a legjobb beszédnek. Hatalmasan szólott a keresztény szívek szűkkeblősége s az osztály- és coteriaszellel ellen.

A második és utolsó nap csaknem egészen három értekező volt. Az első ezek közül egy ifju, de nagyon kitünő bányamérnök, Billy. Most tért vissza amerikai hivatalos tanulmányutjából. Hosszas és alapos fejtegetést adott a munkának az Egyesült Államokban való

körülményeiről, a munkások társulatairól, történeteikről, sikereikről és sikertelenségeikről. Összehasonlította a munka ottani szervezetét a francziákéval, s felmutatta az összetartás és társulás előnyeit. Kifejezte, hogy mennyire előnyös, hogy fejlődésnek indult a munkának társulati berendezése, mely a munka és a tőke lényeges egységét mutatja és a testvéri solidaritást, melynek a munkaadók és a munkások közt uralkodni kell. A második értekező, egy külföldön is a ragadós betegségekről irt munkájáról jól ismert orvos, Dr. Gibert volt. Értekezésében, melylyel a hallgatóság figyelmét lekötötte, a „Ptisie pulmonaire“-t tárgyalta és azt a módot, hogy lehet kikerülni, ha az ember kikerülni akarja, mint a diphteritist és a cholérát. A microba ismeretes. A hajdan tizedelt angol városoknak sikerült attól megszabadulni. Megnevezte az eszközöket, melyeket alkalmazni kell. Értekezése végén szólt a munkások lakásairól egészségi szempontból. A tanulságos értekezést a hallgatók nagyon méltányolták.

A gyűlést Georges Berger, párisi képviselő zárta bé, ki az 1889-iki kiállításnak szervezője volt és a ki most az 1900-i kiállítás létrehozatalán munkál. A kérdés, a melyet tárgyalt: „a nyugalmazott munkások.“ Ritka ismerettel kezelte tárgyát. Az ajánlott megoldások előtte veszélyeseknek látszanak pénzügyi szempontból. Az állami socialismusnak ellenese. A legjobb megoldást a kölcsönös-biztosításban találja, mely mellett a legnagyobb a biztosító cselekvés-szabadsága. Azért szerinte fejleszteni kell a kölcsönösen segélyző társulatokat.

Ezekből láthatni, hogy a havre-i gyűlés — a mint magát egyik tagja kifejezte — jó munkát végzett. Hogy ha talán hosszasabban irtam a francia protestansok ez új vállalatáról, az azért van, mert az szerintem is nagyon fontos és annak nagy jövőt lehet jósolni. Az teljesen a közepében van azoknak a kérdéseknek, melyekkel az emberi lelkiismeret ma foglalkozik. A solidaritas és az individualismus eszméi ma inkább előtérbe állanak, mint valaha. A protestantismusnak nem lehet és nem szabad, hogy ne érdeklődjék. Ellenkezőleg a protestantismus az, mely e kérdéseket leginkább kezdheti és munkálhat azok megoldására a lehető mértékben.

— Nagy gyönyörűségemre szolgál, hogy beszélhetek az önök kitünő honfitársáról, Munkácsyról, a nagy festőről. A „Krisztus Pilátus előtt“ és „Krisztus a Kálvárián“ képek hirneves alkotója, mely képeket az egész világ ismer, ez évben egy nagyszerű, mesteri művet állított ki, mely egyike volt a „Champs-Elyseés“-n levő

festő salonban a legjobb munkáknak. Ez nemzeti történelmük ama nagyszerű jelenetét ábrázolja, mikor „Árpád a győzelem után fogadja a legyőzött népek hódolatát.“ Nagyon szép kép. És a hányszor csak a salonban voltam, nem mulasztottam el megnézni, hogy bámuljam a decoratív festészet e fenséges darabját. A jegyzék szerint az a Magyar Parlament-ház részére van szánva. Azt mondják, hogy a kitünő festő most csinált először decoratív munkát; ha úgy van, meg kell vallani, hogy elsőnek valóban mestermű. A jelenet egyszerű és egyszersmind nagyszerű is. Hegyek lábánál ütöttek táborn; Árpád lovon, a vele együtt harczolt törzsfőnököktől környezve fogadja a legyőzött népek hódolatát. Az első nemzeti dinastia alapítója fenségesen mutat keleti fegyverzetében, harci lován bámulatosan ülve. A különböző csoportok, melyek a győzelmes vezért környezik, összhangban elhelyezve. Az egész kép maga a *beszélő* igazság. És mily bámulatos összeolvasztása a színeknek, mily magas művészet emez oly tiszta és oly igaz rajzban; Nem ama fénylő színezés előtt állunk, melylyel a „Krisztus Pilátus előtt“ van festve, hanem a decoratív festő előtt is; és ez más dolog. Itt mindent lágyítani kell, hogy semmi se legyen feltűnő, a nélkül, hogy a törléshez folyamodjék a művész, mit Puvis de Chavanes-nek rossz tanítványai gyakorolnak. Ismétlem, hogy Munkácsy elvitathatlan és nem is vitatott mesterművet alkotott. Én nem láttam mást, csak is bámulókat e kép előtt. Az egyetlen észrevétel, a melyet teszek, de ezt is nagyon tartózkodva, hogy a színjelenet előtt az első sik talán igen pusztá. De egészben, a kép szép, nagyon szép. Ez az én nézetem, s ez lesz az önké is, a kitünő festő minden honfitársáé, mikor a mester e művét látni fogják.

— Az orthodoxok és liberalisok közti kibékítésre újabb kísérlet tétetett. Többször említettem az ugynevezett „új iskolát“ és lapjukat: „La Vie nouvelle“-t. Említettem, hogy e lapnak oly fiatal emberek a szerkesztői, kik a kibékítés szellemétől vannak áthatva, kik nem mennek oly szélsőségre, mint a régi orthodoxok. Ez ifju emberek junius közepén néhány liberalis lelkészt hívtak meg gyűlésre, melyet Párisban tartottak abból a czélból, hogy egy oly alapot készítsenek elő, melyen a hivatalos zsinat összehívását orthodoxok és liberalisok elfogadhatják. E mozgalom indítója egy lelkész, kire fényes jövő vár a francia protestáns egyházban: G. Bourgeois az ardeche-i egyházmegyéből. Fiatal ember, még alig harmincz éves; theologiai czimei nincsenek, de a jogból tudorsága és a szépirodalomból magántanári czime van. Ő volt az összejövetel elnöke. Még nem közöltek hivatalos tudósítást az értekezletről és határozatokról.

De azoktól a kik jelen voltak, azt hallottam, hogy nehézségre találtak, nem az egyesség tekintetéből, hanem a tekintetben, hogy miként tegyenek világos és határozott eléterjesztést az egyházaknak. Először azt gondolták, hogy egy nagyon széleskörű formulát készítenek, a melynek igyekeznének általában a lelkészeket megnyerni, a kikhez azt intéznék. De aztán csakhamar feladták az eszmét, mert azt jegyezték meg, hogy az elveknek eme formulája oly határozatlan lenne, hogy semmit se mondana s akkor nem érdemelné meg a fáradságot, vagy pedig annyira kifejező, hogy mindjárt vitát keltene, a mi egyenetlenségre vezetne. Végre abban állapotok meg, hogy egy határozatot szerkesztenek a reformált egyház összes consistoriumaihoz arra hiva fel, hogy hozzanak határozatot, melyben sürgetnék az államot a hivatalos zsinat összehívására. Így állnak jelenben a dolgok. Tartok tőle, hogy a husz és néhány lelkész, kik Párisban tanácskoztak, sok nehézségre fognak bukkani. Az első nehézség, hogy mily alapon fog a zsinat egybejöni? Azt is kétlem, hogy mindenik consistorium a hivatalos zsinat összehívása mellett határozna. Aztán mind az orthodoxok, mind a liberalisok azt is szeretnék tudni, hogy mik lesznek e testületnek teendői. Továbbá az orthodoxok csak megállított dogmákkal fogadnák el a zsinatot. Az „új iskola“ orthodoxai úgy látszik e nélkül akarnák. De hát erre legelőször is többséget kell gyűjteni. Azután meg kell nyerni a kormány jóakarátát. A kormány csak akkor egyeznék belé a zsinat megtartásába, ha meg lesz az egység. Az 1872-iki zsinat elég bajt okozott a kormánynak, hogy jövőre nézve óvatosabb legyen. De bárhogy legyen, az „új iskola“ eme kísérlete érdemes volt a felemlítésre. Tisztelet illeti az új orthodoxiát, hogy megmutatta, hogy türelmesebb, valódi evangéliumi szellem lelkesíti. Mikor fogjuk ezt elmondhatni a régi orthodoxiáról? Annyi bizonyos, hogy most még nem.

A párisi consistorium újabb ülést tartott Recolin utódának kinevezésére. Az oratoire-i kebli tanács ismét Robertyt választotta meg és a Consistorium megtagadta újból a kinevezését. Az oratoire-i gyülekezet el van határozva, hogy ismét e jeles lelkészt terjeszti fel megerősítésre. Octoberben lesz az új felterjesztés és ez így fog ismétlődni mindaddig, míg a régi orthodoxok letűnnek és helyüket az újak foglalják el, kik több igazságérzettel és szellemmel megadják annak a lelkésznek a kinevezést, kit az oratoire-i gyülekezet kíván.

Gyöngymondatok.

(Ujkori íróktól.)

Dicsekedés.

Egy becsületes ember sem dicsekszik jó szerencsével, bármily büszke legyen is vele. *Sand Gy.*

Az igazlelkű ember nem dicsekedik sem magával, sem tetteivel. *Smiles.*

Dicséret.

A dicséret szelid hangja a megmérhetetlen terhek elhordozására inkább megerősít, mint a hogy a fenyegetés megterhelni képes. *Saphir.*

A dicséret szüksége bevegül érzelmességünk első nyilatkozataiba; senki sem emlékezik közülünk azon korszakra, mikor e kivánság benne meg nem lett volna. *Bentham.*

Mikor az ember érzi magában, hogy jót tett, egy kevéssel több vagy kevesebb helyeslés belső elégteltségéhez sem nem teszen semmit is, sem attól el nem veszen. *Sand Gy.*

Nagyoktól dicsértetni annyi, mint szélfuvás. *Corneille Tamás.*

Az együgyűség dicséri azt, a mit sokan dicsérnek, és a félelem azt, a mit megbuktatni nem tud. Sokakat megénekel az önérdék, és dicsérrel halmoztatik el, a kit minden ténye gyaláz. *Hagedorn.*

A dicséret a bölcsnek hasznos, a bolondnak árt. *Petrarka.*

Az embergyűlölő nem tud dicsérni, megkülönböztető képességét lelkülete megzavarta. A hizelgő dicséretének nincs hitele s értéke. A dicsvágyas, csak azért dicsér, hogy ő is kölcsönbe dicsértessék; s nagyon feltűnteti, hogy nem úgy érez, a mint szól. A kis értelműek mindent nagyra becsülnek, mert nincs értékismeretök; nem emberei sem a nagybecsülésnek, sem a megvetésnek. Az irigy senkit sem dicsér, félve, hogy másokat magához hasonló érdemre ne emeljen. A becsületes ember illően dicsér, mert több öröme van igazat adni, mint magát mások kissebbitésével nagyolni. *Lambert örgrófné.*

Az arany felosztható, de a dicséret nem. *Lafontaine.*

Legkedvesebb gyönyör, azoktól dicsértetni, kiket mindenki dicsér. *Lafontaine.*

Bizonyos nemű vadság volna, minden dicséretet közönyösön visszautasítani; érzéssel kell venni a jóakaratu dicséretet a dicséretes dolgokért. *La Bruyere.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

Irodalmi Értesítő.

Demeter Dénes költeményei. Hit, haza, szerelem. E czim alatt bocsátott közre Demeter D. papjelölt egy csinos kötetet, *Főt. Sepsi-Kilyéni Ferencz József*, unitárius püspök, kir. tanácsosnak ajánlva. — Nemes eszmék hevitik az ifjú kebelt, érzelmek árja ragadja a szívet. Kifejezni ezeket úgy, hogy mások is megértsék, ez a legelső kellék. És e verseknek megvan ez érdeme: az érthetőség. Több sikerült költeményt olvashatni köztük, melyek az ifju szerzőnek dicséretére válnak, s a melyeket olvasva csakis azt mondhatjuk: tovább és fölebb! A kötet ára 1 forint.

A Theologiai ismeretek tárából, melyet Zoványi Jenő kolozsvári ev. ref. lelkész szerkeszt, megjelent a II-ik füzet. Az *Augustana confessio*-tól a *Böjt*-ig halad. A mit az első füzetről irtunk, ugyanazt a jót irhatjuk a másodikról is: jól szerkesztett hasznos vállalat, mely pártolást érdemel. A 12 füzetre tervezett munka ára előfizetéssel 5 frt, mely két részletben is fizethető, füzetenként fizetve egy füzet 50 kr.

A pozsonyi rendkívüli törvényszék és a gályarabok története. 1674—1676. A protestáns nagy közönség számára írta *Borsos István*, pápai ev. ref. főgymn. tanár. Szomoru korszaknak dicső története: a kath. inquisitio és prot. lelkészek mártysága, mit szerző gondos részletességgel ír le. Munkája valóban megérdemli, hogy a protestáns nagy közönség olvassa és belőle tanulságot vonjon. Hanem ezt már talán mégis másképp fogja levonni, mint a szerző bezáró soraiiban tette, hol az unitáriusokkal szemben inti a magyar protestánsokat. 76 lapon kath. inquisitorról és jezsuiták-okozta borzalmas dolgokról beszélni és a 77-iken a jezsuitáktól nem kevésbé üldözött eme szabadelvű, türelmes magyar protestánsok, az unitáriusok ellenében vonni közelebbi hitfelei számára következtetést, ez történelmi képtelenség. Különben a munka ára 20 kr.

Zur ungarischen Reformationsgeschichte czim alatt *Dr. Szlávik*, eperjesi theologiai tanár a Gothában megjelenő *Zeitschrift für K. G.*-ben érdekes tanulmányt irt közelebről. A tanulmány első része: „Die Schola Hungarica von Wittenberg“ s a második: „Leonhard Stöckel“, melyekben Wittenberg befolyását és Stöckel, felsőmagyarországi lelkes hitújítót alaposan ismer-teti. *Dr. Szlávik* elismerésre méltó szolgálatot tesz, midőn a külföld számára ily tanulmányokat ad közre a magyar protestánsok történeteiről.

A magyar irodalom története. Irta *B o d n á r Zsigmond*, egyetemi magán-tanár. XV. füz. E füzetben *Péczely József*, *Ányos Pál*, *Kármán József*, *Baróti Szabó Dávid*, *Dugonics András*, *Gvadányi stb.* munkásságát tárgyalja szerző. A füzet méltán sorakozik a kitünő tollal irt mű többi füzeteihez.

Olvasó-könyv. Az elemi népiskolák V—VI. osztályai számára. Szerkesztette Dezső Lajos. Kiadja a „sárospataki irodalmi kör.“ Ára kötve 80 kr. Nyomatta Steinfeld B. Sárospatak. E könyv főfeladatul tüzi ki az olvasás különböző fokozataiban való gyakorlás mellett a kedély- és nyelv-képzést, mely által a nép gyermekét a népies nyelvkincs birtokába kívánja bevezetni. Ezért bőven öleli fel a könyv a példabeszédeket, közmondásokat, népmeséket, mondákat, stb. mint a melyek a nyelv törvényének ismertetéséhez is méltó anyagnak szolgálnak. Ismeretterjesztő olvasmányok is bővön vannak a könyvben, mely — igen helyesen — belepillantást enged a nép gyermekének a tudomány szentélyébe, hogy vágyat ébresszen benne a művelődés iránt. A tananyag megválasztása és berendezése gyakorlati tanfőrua vall. Az egyes olvasmányok végén adott utasítások helyes és tájékoztató u' mutatóval szolgálnak arra nézve, hogy a tanító mikép használja fel a könyvet az írásbeli dolgozatok készíttetésére. Eltekintve attól, hogy e könyv kissé drágább a hason-fajtájú olvasó könyveknél: általában kitünő tankönyvnek ismerjük el.

K ü l ö n f é l é k .

Az egyházpolitikai kérdésben elkészült a legújabb törvényjavaslat is, a *polgári házasságról* szóló és átnyújtott előzetes áttekintésre a koronának. A javaslatról magáról annyit tudhatunk, hogy a polgári házasságot *kötelező* formában ajánlja, s a házassági jogot minden válásfelekezetre egyöntetűen állapítja meg és a biráskodást ez ügyekben kizárólag az államnak tartja fenn. Klérikalis részről állítólag a legkevesebb ellenvetést tették a *kötelező* polgári házasság ellen. De e kijelentés mellett is az ultramontanok készülnek egy újabb, már harmadik kath. nagy gyűlésre, melyet Szabadkán sept. 10-én tartanak meg, hol beszélni fognak: az elkeresztelésről, az anyakönyvek államosításáról és az 1868-iki 53. t.-cz. módosításáról, a polgári házasságról, vallásszabadságról, zsidó receptoról, s a pápának, a királynak és a kalocsai érseknek üdvözlő iratok küldését határozzák. S mindezt hazafias énekekkel kísérik. Szép dolog a hazafiasság, hanem az ultramontan programmból az ország s a különböző egyházak békéje nem kér. — Bármiként fejlődjenek a dolgok, mi bizunk a protestantismus erejében és maguk a dolgok fejlődésére is abban világosságban, melyet épp a protestantismus gyújtott a nemzetben. A vallásügyi törvényjavaslatok nagy változásokat fognak előidézni a protestáns egyházakra is, de meglesz azoknak a jó oldala: a vallási erők értékét emelni fogja. A polgári házasságról készített javaslatról megjelenésekor többet.

Az unitáriusok nemzetközi kongressusán, mely a világiállításal kapcsolatosan tartatik Chicagóban september 16-án kezdődőleg, érdekes felolvasások lesznek, melyek közül felemlítjük a következőket:

„Az unitárius mozgalom helye a kereszténység fejlődésében“ Upton tanártól. „Az unitarismus történelme Lengyelországban.“ Gordon Sándortól. „Az unitarismusról és a modern tudományos eszmékről.“ Dr. Crosskey-től. „Az unitarismusról és a társadalmi problémákról.“ Wicksteed Henriktől. A „Brit és külföldi Unitárius Társulat szervezetéről“ a titkár Bowie küld értekezést. „A magyar unitáriusok egyházi szervezetét“ Ferencz József püspök dolgozta ki, s Kovács János angol fordításában, elküldötte felolvasás végett, a mi sept. 22-ére van kitűzve.

In Memoriam. E czímen jelent meg az az enlék beszéd, melyet Kovács János szerkesztőtársunk, a néhai Paget János felett a Kolozsvári Angol Társalgó Kör évi közgyűlésen angol nyelven tartott. Ajtai K. Albert a kör tagja a saját költségén nyomatta ki. A kiállítás oly szép, hogy díszére válik a nyomdájának. Az arczképét Pagetnek szintén oly művészileg készítette el *Morelli Gusztáv* fametsző tanár, hogy bármely külföldi művésznek becsületére válnék.

Értesítők. Az *Unitárius vallásközönség felsőbb iskoláinak* és az ezekkel kapcsolatos elemi iskoláknak értesítője az 1892/93-ik tanév-ről. Szerk. Ulár Pál igazgató. *Tanerők a kolozsvári főiskolában:* a theol. intézetben: 8; tanulók száma: 20; a gymnasiumban: tanerők sz. 20; tanulók sz. 269; az elemi iskolában: a tanerők sz. 4, tanulóké: 62. — *A tordai* polgári iskolával egyesített középiskolában: tanulók sz. 139; az elemi iskolában: 115. — *A székely-kereszturi* öt osztályu gymnasiumban: tanerők sz. 9; tanulóké: 164, a mi valóban szép szám és erős bizonyíték ez intézet mellett; a gymn. előkészítő osztályában tanult 13. — Az értesítő gondosan és kitünő beosztással van összeállítva a kolozsvári iskoláé Ulár Pál, a tordai Varga Dénes, a székely-kereszturi Sándor János igazgatók által. — *A magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház theol. akadémiájának értesítője,* 1892/93-ról. Szerk. Schneller István theol. akad. igazgató tanár. Tanerők: 6 rendes tanár, 2 magán tanár. Tanulók száma: 46. Az értesítő közli az igazgatónak a theol. akadémiái tizedik évét megnyitó értékes beszédét. — *A székely-udvarhelyi ev. ref. Coll. értesítője* az 1992/93. isk. évről. Az intézetben működött 15 tanerő; tanult 292 tanuló. A gondosan összeállított értesítőt Günczi Lajos ig. tanár szerkesztette, kitől két munka is van közölve: „A székely-udvarhelyi ref. Collegium története 1876—1893-ig“, s „Nagy Lajos főgondnok emlékezete.“ — *A tordai állami polgári fiu- és leányiskola értesítője* az 1892/93.-ról. Szerk. Varga Dénes állami polgár isk. igazgató. A jól szerkesztett értesítőben Varga igazgató ismerteti Varasdy Lajos, kir. tanfelügyelő tervét a polgáriskola szervezéséről. Tanerők sz. 16. A polg. iskolában tanult 139; a leányiskolában: 96. Ebből unitárius volt fiu: 24; leány: 46.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARIHELYT ÉPÍTENDŐ TEMPLOMRA.

X. közlemény.

107. Özv. Koronka Antalné Kolozsvárt az öt évre tett ígéret második részletében 2 frt.

108. H.-Szt.-Mártoni ekleziában részint gabonában részint pénzben adakoztak: Sándor Ferencz, Dimén József, Imre Sándor, Molnár Ferencz, Török Mózes. Bágyi Rebeka, Béla Ferencz, Béla Bálint, Dombi Péter, Kis Sámuel, Fazakas Mihály, id. Saláti Ferencz, Török Péter, Barta Péter, Török József, Török Ferencz, Kovács Ferencz, Sándor Lajos, id. Szabó Mihály, ifj. Szabó Mihály, Szabó Mózes, Szabó Márton, Salati András, Máté Sándor, Török Sándor, Kovács Mihály, Vas János, Vas Ferencz, Csegezi Mózes, Kupás József, Kovács Sándor, Tóth Ferencz, id. Geréb Ferencz, ifj. Imre Sándor, Péter Mózes, Tamás István, Dénezs János, Gábor Ferencz, Béla Ferencz, Dimén Abel, Zoltán Ferencz, Szabó Lajos, Imre István, Csáki János, Baló Domokos, Dimén Mózes, Dimén Sándor, Dimén Elek, Kovács Péter, ifj. Szabó János, György György, Kesztenbaum Sámuel, Salamon József, Molnár Ferencz, Geréd Mihály, ifj. Máté András, ifj. Dimén Lajos, id. Barta Mózes, Dobai György, Beke Mihály, ifj. Bartha Mozes, Dimén Dániel, Hosszu István, Dombi Mózes, Szabó Sándor, Bencke Balázsné, Béla Bálint, Dombi József, Miklós János, Molnár János, Csala István, ifj. Geréd Ferencz, Márton István, Sándor József, Sándor Péterné, id. Dimén Lajos, ifj. Török József, Szabó Mózes, Szabó Ferencz, Ötves Ádám, id. Bélla Sándor, ifj. Bélla Sándor, Benedek József, Imre Andrásné, Gergő Sándor, Imre János, Imre Mihály, Geréd Sándor, Péter Ferencz, Péter András, Máté András alsó, Derzsi Mózes, Kovács János, Dimén Ferencz, Gábor András, Jakab Márton, Imre András, Szabó Gábor, Benedek Dénes, Sándor János. Az összes adomány értéke (20 kr. postadíj levonással) 45 frt 14 kr.

E közlemény összege . . . . . 47 frt 14 kr.

Az előbbi közlemények összege . . . . . 2886 frt 06 kr.

Együtt 2933 frt 20 kr.

Kolozsvárt, 1893. sept. 5.

FERENCZ JÓZSEF
unitárius püspök.

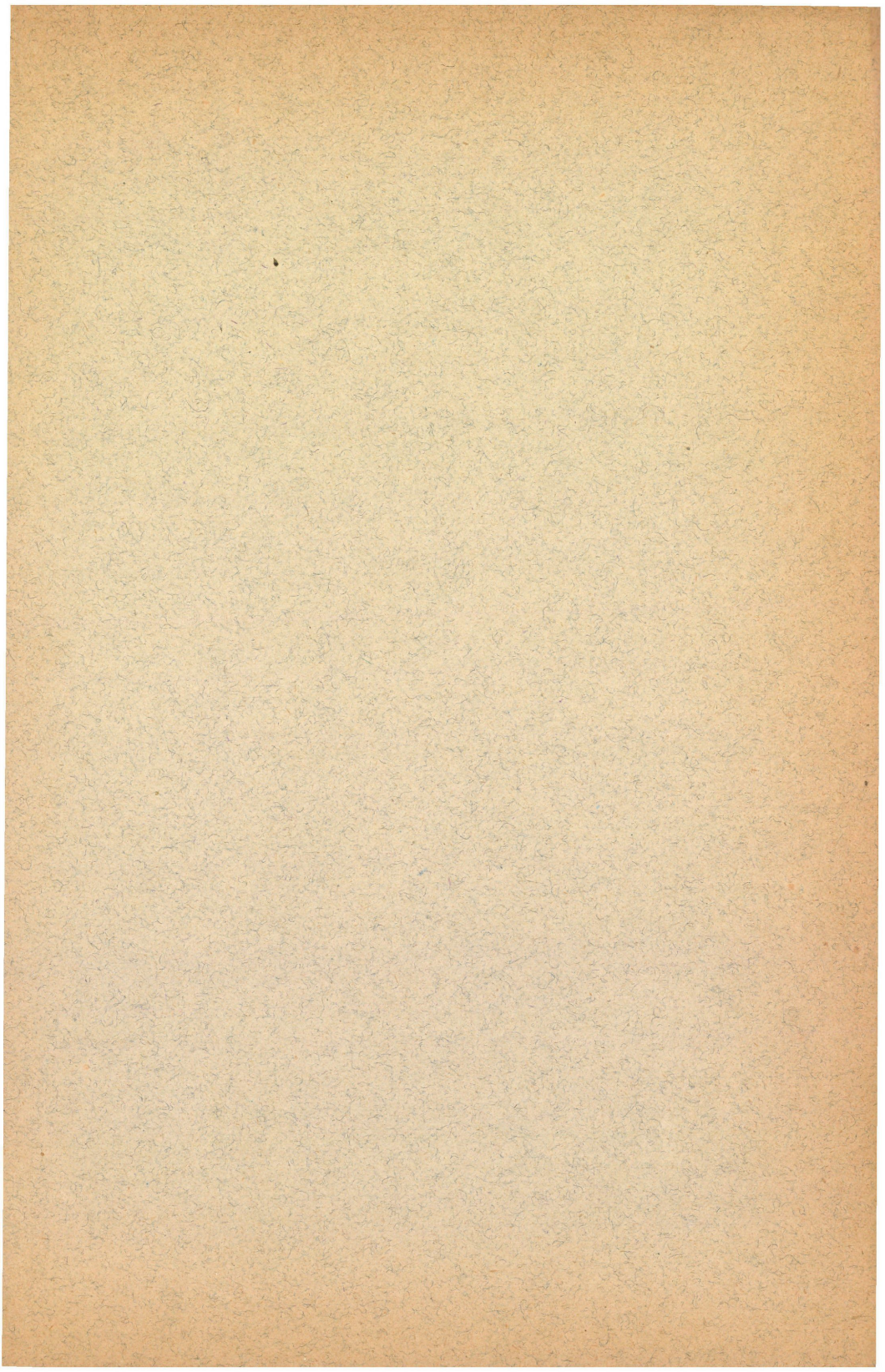
NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Aug. 13-án a szentgercei olvasó-egylet javára zártkörű táncvizigalom rendeztetett, mely alkalommal felülfizetni sziveskedtek. M.-köri esperes tiszt. Kelemen Albert ur 50 krt. jeddi birtokos tek. Magyarai Sándor ur 1 frt. ny. szeredái körjegyző tek. Iszlai Elek ur 20 kr. telekkönyvi átalakító tek. Ürmösi János ur 50 kr. szászvárosi ref. tanár tekintetes Vitus Lajos ur noha nem jelenhetett meg, jegyét 1 frtal megváltotta.

A mulatság jövedelme meghaladja a 40 frtot.

Fogadják egyen-egyen a nemes cél iránti áldozatkésztségökért az egylet nevében köszönetét a

RENDEZŐ-BIZOTTSÁGNAK.

A

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden kéthónapban egyszer, legkevesebb 4 ivtartalommal

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theismus magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolat-áramlatai közt fenntartani, s e mellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

S e végre közöl hit-bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket s másnemű dolgozatokat, és egyházi beszédeket; s azon kívül az oktatás és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A Keresztény Magvetőt oly dolgozófársak támogatják, kik között hazánk nem egy elsőrangú írójával találkozhatik az olvasó. Külföldről is két jeles állandó munkatársa van.

Pártoló díj: 4 frt; előfizetési ára egész évre: 2 frt. Pártoló és előfizetési díj és minden közlemény a szerkesztőkhez intézendő Kolozsvárra.

PÉTERFI DENES és KOVÁCS JÁNOS
kiadó-szerkesztők.

A „KERESZTÉNY MAGVETŐ“ köteteiből a XVIII–XXVII. kapható. Egy kötet ára 2 frt.

CHANNING ÖSZSZES MŰVEI

hat kötetben.

I. kötet: TÁRSADALMI TÁRGYUAK. II. köt. VALLÁSOS TÁRGYU BESZÉDEK. III. köt. ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK. (Bonaparte Fenelon. Milton.) IV. köt. VALLÁSOS TÁRGYUAK. V. TÁRSADALMI ÉS VALLÁSOS TÁRGYUAK. VI. köt. A TÖKÉLETES ÉLET.

Egy kötet ára 1 frt 20 kr. a „K. Magvető“ előfizetőinek postán küldve 70 kr. Kapható szerkesztőségünknel.

A Kriza-Album kapható Kovács Jánosnál, az album szerkesztőjénél, ki azt 1 frt 15 krért ajánlva megküldi

A szerkesztőség.